

Kultura putovanja u Istri 1980-ih i 1990-ih godina

Pavelić, Vlatka

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:070893>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2021-09-24**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

VLATKA PAVELIĆ

KULTURA PUTOVANJA U ISTRI 1980-IH I 1990-IH GODINA

Diplomski rad

Pula, 2021.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

VLATKA PAVELIĆ

KULTURA PUTOVANJA U ISTRI 1980-IH I 1990-IH GODINA

Diplomski rad

JMBAG: 0303054969

Studijski smjer: diplomski studij povijesti i latinskog jezika i rimske književnosti

Predmet: Hrvatska svakodnevnica u socijalizmu

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Igor Duda

Pula, veljača 2021.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Vlatka Pavelić kandidat za magistra povijesti i latinskog jezika i rimske književnosti ovime izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli, 17. veljače 2021.

Student

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Vlatka Pavelić dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom „Kultura putovanja u Istri 1980-ih i 1990-ih godina“ koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 17. veljače 2021.

Potpis

SADRŽAJ

UVOD.....	5
1. Gospodarske prilike u Hrvatskoj.....	7
2. Turizam od početka do masovnosti.....	13
3. Masovni turizam.....	22
4. Prometna povezanost.....	27
5. Dugo toplo ljeto u Istri.....	32
5.1. Pripreme za turističku sezonu.....	32
5.2. Više gostiju nego kreveta.....	35
5.3. Inozemna i domaća noćenja.....	41
5.4. Domaćem gostu ljetovanje ipak preskupo?.....	44
5.5. Turistička sezona smanjuje nezaposlenost.....	47
6. Turoperatori i turističke agencije	50
7. Putovanja izvan regije.....	56
8. Pozitivni i negativni učinci turizma i kulture putovanja.....	60
ZAKLJUČAK.....	65
IZVORI I LITERATURA.....	68
SAŽETAK.....	71
ABSTRACT.....	72

UVOD

Tema ovog rada je kultura putovanja i povijest turizma u Istri tijekom osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća. Opće poznato je da je ljudsko društvo oduvijek putovalo, a tijekom razdoblja masovnog turizma koje je obilježilo gotovo dva desetljeća, putovanja postaju sve češća zbog potrebe dokoličarenja i uživanja u slobodnom vremenu tijekom godišnjeg odmora. Događaji koji su doveli do demokratizacije putovanja sežu u 19. stoljeće kada je borba za kraće radno vrijeme rezultirala uvođenjem prava na godišnji odmor radnika.

Kao glavni izvor poslužile su dnevne novine *Glas Istre* koje su u razdoblju osamdesetih i devedesetih na svakodnevnoj bazi izvještavale o stanju turističkih kretanja u Istri. Osim dnevnih novina, koristila sam stručni časopis *Turizam* i časopis *Vikend*. Obradenost ove teme u literaturi bila je dostatna za pisanje diplomskog rada. Pratila sam razvoj kulture putovanja i turizma od predsezona do posezone u spomenutom razdoblju, te sam na temelju članaka mogla zaključiti o pozitivnim i negativnim stranama razvoja kulture putovanja na Istarskom poluotoku. Čitajući novine naišla sam na brojne zanimljivosti, ali i savjete za putovanja tijekom godišnjih odmora, a jedan od njih sam i u cijelosti prezentirala.

Na početku ovoga rada opisati ću gospodarske prilike u Hrvatskoj i u Istri kako bi čitatelju bila jasnija cjelokupna slika razvitka kulture putovanja i koji su faktori utjecali na masovna putovanja tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća. Ispitat ću kakav je bio standard života građana i kakvu politiku je država zagovarala. Turizam i turistička putovanja imaju dugu i opsežnu povijest koja započinje i prije 19. stoljeća i demokratizacije putovanja. Zbog toga ću u ovom poglavlju dati širu sliku o počecima turizma i turističkih putovanja u Jugoslaviji. U idućim poglavljima ovog rada baviti ću se općenito putovanjima, godišnjim odmorima na području Istre, ali i samim pripremama za turističku sezonu. Objasniti ću probleme s kojima se je susretalo obično građanstvo tijekom planiranja godišnjeg odmora i ispitati ću koliko je ljetovanje bilo isplativo tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća. Za takvo istraživanje poslužit ću se metodom intervjua, te ću zabilježiti zanimljive podatke dobivene usmenom predajom. Zanimljiva poveznica jest upravo između onih koji su putovali u Istru na godišnji odmor i onih koji su putovali iz Istre u druge dijelove Hrvatske ili Jugoslavije.

Zatim ću se pozabaviti sa samim preduvjetima putovanja što je utjecalo na razvoj kulture putovanja i turizma u Istri. To se odnosi na prometnice i prijevozna sredstva, drugim riječima, njihovim razvojem od sedamdesetih do devedesetih godina 20. stoljeća. Na koji način se putovalo, kolika je bila razvijenost prometnica i drugih oblika prijevoznih sredstava u Istri, kojim prijevoznim sredstvom se najviše putovalo, to su pitanja na koja ću u ovom poglavlju odgovoriti. Budući da se turoperatori i turističke agencije smatraju važnim faktorom u organizaciji putovanja, ukratko ću objasniti njihovu ulogu i čime se pojedinačno bave. Da bi opisala promidžbenu aktivnost koju su turističke agencije imale kao glavni cilj, poslužit će mi materijali Povijesnog i pomorskog muzeja Istre. O putovanjima koja su bila vrlo popularna govori i poglavlje „Putovanja izvan regije“ gdje sam nastojala prikazati poveznicu između već spomenutih putovanja u Istru i onih koja su se događala izvan Istre. Istraživanje sam provela pomoću metode intervju-a. Tijekom istraživanja najviše me je zanimalo mjesto putovanja i svrha, ali i zadovoljstvo i doživljaji s putovanja. Na kraju ovog rada objasniti ću pozitivne i negativne strane masovnog turizma na području Hrvatske.

Ciljevi ovog rada su: promotriti cjelokupan razvoj turizma kroz dva desetljeća na području Istre, domaća i inozemna noćenja prema statističkim podacima, doprinos turizma za razvoj Istarskog područja, proučiti što je privlačilo dolazak turista u Istru i jesu li se poželjeli vratiti ponovno i utjecaj turizma na standard života lokalnog stanovništva.

Nadam se da ću kroz ovaj rad dati barem približnu sliku i uvid u putovanja tijekom osamdesetih i devedesetih godina na području Istre, kao i turističke navike gostiju koji su dolazili u Istru.

1. Gospodarske prilike

Situacija u Hrvatskoj tijekom osamdesetih godina u gospodarskom smislu nije bila povoljna. Upravo tih godina Jugoslavija se našla u velikoj ekonomskoj krizi koja je svoje korijene imala još sedamdesetih godina, a godine koje su uslijedile nakon toga samo su produbljivale gospodarsku krizu. Naime, prema anketama davale su mnogobrojne podatke o tome da većina građana smatra da je socijalizam najbolje rješenje za razvoj i funkcioniranje države.¹ Okolnosti su se već krajem sedamdesetih godina znatno promijenile pa više ustaljeno mišljenje da će socijalizam donijeti sreću svakom građaninu u državi, nije vrijedilo. Jedan od razloga ekonomske krize u kojoj se Hrvatska zatekla jest neusklađenost političkog i gospodarskog sustava.² Politički sustav temeljio se na monopolu, odnosno na načelu naređivanja, dok se gospodarski sustav temeljio na samoupravljanju, odnosno na načelu suradnje.³

Hrvatska je u razdoblju od 1950. pa do 1980. godine bilježila velik gospodarski rast i dostizala je status srednje razvijene industrijske zemlje s prosječnim godišnjim stopama rasta koje su iznosile od 4,5% do 6,3%.⁴ Može se reći da je spomenuto razdoblje u trajanju od 30 godina bilo jedno od najuspješnijih razdoblja hrvatskog gospodarstva. Stvarno stanje tih godina prikazuje i pregled stopa rasta i stopa inflacije. Visoke realne stope rasta od 1950. do 1980. godine praćene su visokim, ali i relativno podnošljivim godišnjim stopama inflacije od 13%.⁵ Situacija se bitno mijenja tijekom razdoblja ekonomske krize (osamdesete i devedesete godine) koje je obilježeno prosječnim godišnjim negativnim stopama rasta od -0,79% i -1,48%, a prosječna godišnja stopa inflacije povećala se na više od 100%.⁶ Također je važno spomenuti i bruto društveni proizvod (BDP) koji je svakako pokazatelj razvijenosti odnosno nerazvijenosti pojedine zemlje, pa se sukladno tome može reći da je razdoblje od pedesetih do osamdesetih godina bilježilo godišnji porast BDP-a od čak 6,7%.⁷ Hrvatska bi se u spomenutom razdoblju po svojim pokazateljima mogla ubrojiti među ekonomski razvijenije zemlje svijeta. Ako usporedimo situaciju u Hrvatskoj s početka osamdesetih godina sa situacijom u Sjedinjenim Američkim

¹ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 23.

² Isto, 24.

³ Horvat, Branko, „ABC jugoslavenskog socijalizma“, *Jugoslavenska privreda 1965.-1983. Prognoze i kritike*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984., 249.

⁴ Družić, Ivo, *Hrvatski gospodarski razvoj*, Ekonomski fakultet, Zagreb, 2003., 96.

⁵ Isto, 97.

⁶ Isto, 97.

⁷ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 26.

Državama može se zaključiti da je Hrvatska zaostajala 3,2 puta u BDP-u per capita, dok je to zaostajanje na početku stoljeća iznosilo 4,5, a na njegovom završetku 5,6.⁸ Ovakva situacija dovela je do pada životnog standarda stanovništva, a isto tako i do velike nezaposlenosti koja je posebice kulminirala 1982. godine i krajem osamdesetih godina. Zabilježena nezaposlenost iznosila je 1982. godine 100 000, a 1989. godine taj broj se povećao na 139.878.⁹

U osamdesetim godinama sve više dolaze do izražaja zaduživanja Jugoslavije u proteklom razdoblju koja su pomogla u kvantitativnom rastu, dok se kvaliteta strukture ekonomskog razvitka nije postigla. Istina je da se zbog već spomenutog zaduživanja države povećavao standard života građana, ali to se nije nastavilo tijekom osamdesetih godina. O tome govori i činjenica da je vanjski dug Jugoslavije 1971. godine iznosio 1,2 milijarde američkih dolara za razliku od 1981. godine kada se taj dug povećao na gotovo rekordnih 20,8 milijardi.¹⁰ Dug se godinama nije mogao vratiti, iako su tim novcem kupovane strane licence i tehnologija, a država nije mogla konkurirati na stranom tržištu izvozom robe čime dolazi i do pada zarade stranih deviza.

Može se reći da je važna prekretnica u gospodarstvu Hrvatske bila i Titova smrt 1980. godine, a time je započela i nova politika u čitavoj Jugoslaviji. Uvodi se novi program vraćanja inozemnog duga pa se dvije godine kasnije uvodi depozit za putovanja u inozemstvo, uvoz je smanjen ili obustavljen, što se odrazilo na nestašicu određene robe u Jugoslaviji, a korištenje deviznih računa bilo je ograničeno.¹¹ Time je ekonomska kriza još više kulminirala, a nije bilo naznaka za uvođenjem novih mjera i politike koja bi tu krizu svela na minimum. Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije (DPES) otkriveni su uzroci gospodarske krize, a program novih mjera trebao je razriješiti gospodarsku krizu. Takva nastojanja nisu uspjela. Ponajprije se htjelo povećati životni standard stanovništva, porast plaća i jačanje samoupravljanja. Pozitivne posljedice ovakvog programa odnosile su se na povećanje industrijske proizvodnje, a uvoz i izvoz robe se povećao.

⁸ Isto, 26.

⁹ Sirotković, Jakov, *Hrvatsko gospodarstvo. Privredna kretanja i ekonomska politika*, HAZU – Golden marketing, Zagreb, 1996.,128.

¹⁰ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 28.

¹¹ Isto, 30.

Dakle, može se zaključiti da je gospodarstvo osamdesetih počelo gubiti svoj razvojni zamah i tada počinje razdoblje stagnacije i negativnih stopa rasta. O tome govori i činjenica da je tih godina prosječna godišnja stopa inflacije iznosila 150%.¹² Ono što je uslijedilo nakon sredine osamdesetih godina označava razdoblje hiperinflacije. Kao posljedica toga dolazi do povećanja cijena robe. Takav trend započeo je 1982. godine kada su one bivale udvostručenima, a veliki skok dogodio se 1988. godine kada je zabilježen gotovo trostruki rast u odnosu na godine prije.¹³ To je izazvalo i manju kupovnu moć građana tijekom spomenutog razdoblja. Osim što su rasle cijene, mnogo namirnica i robe svakodnevne potrošnje nedostajalo je u čitavoj Jugoslaviji.¹⁴ Porast cijena proizvoda svakodnevne potrošnje vezan je za inflaciju koja je tijekom sedamdesetih godina rasla po stopi od 20% godišnje. Porastom inflacije dolazilo je do nominalnog udvostručenja cijena svakih četiri-pet godina.¹⁵ Tako je inflacija svoj vrhunac doživjela 1989. godine kada je dosegla 1.300 posto.¹⁶ Tada je već bilo jasno da se gospodarska kriza sve više produbljuje u Jugoslaviji, a nove gospodarske promjene trebale su se odnositi na povećanje životnog standarda.

Promjene u gospodarskom sustavu uslijedile su od osamostaljenja Hrvatske, naročito nakon Domovinskog rata. Početkom devedesetih počinje se nazirati povoljnija situacija jer je pokrivenost uvoza izvozom bila na godišnjoj razini od gotovo 90%.¹⁷ Nakon ratnih zbivanja počinje se bilježiti po prvi puta nakon kriznog razdoblja pozitivna godišnja stopa rasta BDP-a koja je iznosila 3,5%.¹⁸ Stopa inflacije 1994. godine svedena je na nulu, a nakon 1996. godine ona je iznosila oko 5% što je veliko smanjenje u odnosu na razdoblje prije.¹⁹

Može se reći da je Jugoslavija mnogo obećavala tijekom sedamdesetih godina, ponajprije samom pojedincu da će njegove potrebe biti zadovoljene, odnosno da će sam pojedinac biti zadovoljan životom u tadašnjoj državi. Takva nastojanja odrazila su se na legitimnost, no došlo je do krize. U bivšoj državi postojao je taj „prividni legitimitet“ kojim je država željela opravdati svoje postojanje. Da to u praksi

¹² Družić, *Hrvatski gospodarski razvoj*, 112.

¹³ Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 210.

¹⁴ Isto, 211.

¹⁵ Družić, *Hrvatski gospodarski razvoj*, 104-106.

¹⁶ Isto, 104-106.

¹⁷ Isto, 115.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

nije izgledalo tako dokazuje i činjenica da je Jugoslavija već osamdesetih godina počela nestajati i to ponajprije zbog niske produktivnosti jugoslavenske privrede, visoke stope inflacije i velikih inozemnih dugova. Kod političara nije bila dovoljno razvijena svijest o stanju u državi, niti dovoljno razvijen „recept“ za ozdravljenje jugoslavenske privrede. Kriza koja je najviše kulminirala osamdesetih godina imala je tri razine: nacionalnu, političku i gospodarsku, a rješenje u čak čitavom desetljeću nije se naziralo.

Ovakva situacija utjecala je i na putovanja građana što i jest tema ovog rada. To se posebice vidi u nedostatku novca građana u zemljama koje su bile pogođene gospodarskom krizom što je u ovom slučaju Hrvatska. Analizama koje ću opisati u daljnjim poglavljima ovog rada daju jasnu sliku koliko je gospodarska situacija, manjak novca i oskudica određenih proizvoda utjecala na svakodnevicu potrošačkog društva u Hrvatskoj.

Budući da je tema ovog rada Istra i kultura putovanja na tom području, može se reći da su također i na tu regiju utjecali gospodarski problemi koji su bili prisutni u Hrvatskoj. Pozitivan trend u gospodarskoj privredi donosio je turizam i veliki priljev inozemnih turista u turističkoj sezoni.

Istra ima vrlo specifičan gospodarsko-društveni razvitak zbog sukobljavanja političkih i gospodarskih interesa različitih zemalja. Zbog toga svi dijelovi Istre nisu jednako gospodarski razvijeni.²⁰ Obalna područja gdje je turizam dominantna grana gospodarstva napreduju, dok središnji dijelovi Istre uglavnom ostaju nerazvijeni. Porast društvenog proizvoda na obalnom području donio je i brojne socijalne pomake koji su tipični za početne faze razvoja receptivnog turizma, a to su: porast životnog standarda, porast zaposlenosti, porast stupnja obrazovanja i drugo.

Istra je do devedesetih godina 20. stoljeća postigla značajne rezultate koji se odnose na udio ostvarenog društvenog proizvoda Hrvatske. Povećala je svoj udio u društvenom proizvodu za 1%, a u ukupnom broju zaposlenih za 0, 2% u razdoblju od 1971. do 1989. godine.²¹ Uspoređujući gospodarstvo Istre i čitave Hrvatske mogu se uočiti brojne razlike s obzirom na udio tercijarnog sektora u ostvarivanju ukupnog

²⁰ Kopal, Marija, „Gospodarska slika i naznake gospodarskog razvitka Istre“, *Društvena istraživanja*, Vol. 2, No.4-5 (6-7), 1993., 725.

²¹ Isto, 731.

društvenog proizvoda. Jedino je industrija u istoj mjeri zastupljena u Istri i Hrvatskoj podjednako, dok su ostale djelatnosti poput poljoprivrede, ribarstva i prometa manje zastupljene, a djelatnost ugostiteljstva i turizma znatno više, pa zbog toga ta djelatnost u Istri ostvaruje oko 18% ukupnog društvenog proizvoda ugostiteljsko-turističke djelatnosti Hrvatske.²² Dakle može se zaključiti da su u Istri dominantne grane gospodarstva isključivo bile industrija, ugostiteljstvo, trgovina i turizam. Poljoprivreda i ribarstvo su počeli sve više gubiti na značaju, ali i djelatnost ugostiteljstva i turizma smanjuje svoj udio u društvenom proizvodu, posebno nakon 1988. godine kada započinju negativni trendovi razvitka ove djelatnosti.²³ Godine 1991. turizam je sudjelovao u ukupnom društvenom proizvodu istarske privrede sa samo 6%.²⁴ Iako se udio turističke djelatnosti devedesetih godina bitno smanjivao, povećavao se udio drugih djelatnosti kao što su poljoprivreda i trgovina. Poljoprivreda je bila zastupljena u općinama Buje, Buzet i Pazin, a devedesetih godina dominantnu ulogu je imala u općinama Rovinj, Poreč i Buje.

U literaturi se sve više spominje poticanje razvoja središnje Istre koja je raznovrsna po gospodarskoj strukturi. Također ju obilježava lijep krajolik i bogata kulturna baština. Smatra se da ima preveliku zastupljenost industrijske djelatnosti u gospodarskoj strukturi kao i nedovoljno razvijen tercijarni sektor. Predlaže se koncept budućeg razvitka koji će očuvati, a u pojedinim dijelovima vratiti ravnotežu gospodarskog razvitka kako bi se taj prostor aktivirao i gospodarski razvio, a time bi se povećala i kvaliteta življenja lokalnog stanovništva.²⁵ Razvitkom središnje Istre zaustavila bi se migracijska kretanja stanovništva prema obalnoj Istri i stvorili bi se uvjeti za povratak domicilnog stanovništva.

Zbog sve većih razlika u razvijenosti središnjeg i obalnog dijela Istre nastaje projekt „Zavičajni park Istre“ 1987. godine. Tim projektom željelo se je potaknuti što ravnomjerniji gospodarski razvitak Istarskog poluotoka, poboljšati životni uvjeti lokalnog stanovništva i očuvati kulturno i prirodno naslijeđe koje postoji na tom području.²⁶ Naglasak se stavlja na prostor središnje Istre da se što prije socio-demografski aktivira što je moguće jedino ekonomskim i uravnoteženim razvojem.

²² Isto, 731.

²³ Isto, 732.

²⁴ Isto, 732.

²⁵ Isto, 738.

²⁶ Poljanec Borić, Saša, „Zavičajni park Istre“, *Društvena istraživanja*, Vol. 1, No. 1, 1992.,168.

Zbog toga se kroz instituciju Zavičajnog parka želi poticati sljedeće: poljoprivredu u individualnom sektoru koja bi poticala proizvodnju zdrave hrane; seoski turizam koji je vezan za poljoprivredna domaćinstva; revitalizaciju svih značajnih kulturnih potencijala, kako bi oni osim nacionalnih kulturnih vrijednosti postali temeljni atraktivni element koji je nužan za stvaranje cjelogodišnje turističke ponude.²⁷

Tim projektom nastojalo se ukazati na aktualne razvojne probleme u Istri zbog nefunkcionalnosti dosadašnje razvojne strategije ekonomskog razvoja koja je dovela do neravnomjernosti u razvijenosti središnje Istre u odnosu na obalni dio. Ipak, zbog gospodarske razvijenosti u odnosu na druge regije u državi, Istra je bila gospodarski najrazvijenija regija u Hrvatskoj.

²⁷ Isto, 169.

2. Turizam od početka do masovnosti

Početak turizma je vrlo teško odrediti, ali mnogi suvremeni teoretičari turizma, stavljaju početak turizma u sredinu 19. stoljeća, no svaka periodizacija težak je zadatak za povjesničare i zato je uvijek treba uzeti s rezervom. Periodizacija koju je ponudila Svjetska turistička organizacija, a odnosi se na razvoj turizma u cijelom svijetu, jednostavna je i ima samo jedan kriterij – svjetski rat kao povijesna prekretnica u razvoju čovječanstva, stoga postoji dva osnovna razdoblja svjetskog turističkog razvoja: razdoblje prije i poslije Drugog svjetskog rata.²⁸

Razvoj turizma vezuje se za drugu polovicu 19. stoljeća, a sastoji se od sljedećih faza:

- 1) Rano doba – prve civilizacije, Grčka, Rim, Azija (preteče razvoja turizma)
- 2) Srednje doba (od 5. do 14. stoljeća) – hodočašća, istraživačka putovanja (pretežito vjerska putovanja)
- 3) Doba renesanse (od 14. do 17. stoljeća) – edukativna putovanja, Grand Tour
- 4) Industrijska revolucija (od 1750. do 1850. godine) – razvitak gradova, parni stroj (osviještenost o mogućnosti putovanja)
- 5) Moderni turizam – razvoj prometa, potrošnje, masovni turizam, razvoj posebnih oblika turizma²⁹

Počeci turističkih kretanja i putovanja vežu se uz Grand Tour putovanja. Europska aristokratska mladež organizirano je putovala po Europi u 17. stoljeću.³⁰ Cilj ovakvih putovanja bilo je upoznavanje novih kultura. Može se reći da su prva putovanja prije svega bila motivirana znatiželjom i željom za otkrivanjem nečeg novog.

Godine 1841. Thomas Cook organizirao je prvo putovanje željeznicom, a radilo se o susretu antialkoholičara.³¹ To je bilo putovanje masovnog karaktera i posjet europskim gradovima.

²⁸ Vukonić, Boris, *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb, 2005., 15.

²⁹ Vukonić, Boris, *Turizam i razvoj: s posebnim naglaskom na zemlje u razvoju*, Školska knjiga, Zagreb, 1987., 21.

³⁰ Isto, 20.

³¹ Isto.

Industrijska revolucija donijela je novi mentalitet i mogućnost kretanja. Nakon revolucije i nestabilnog razdoblja u 18. stoljeću, novo 19. stoljeće obilježeno je razvojem parobrodne, cestovne i željezničke mreže.³² Putovanja tada nisu bila navika za provođenje slobodnog vremena, već je upravo to slobodno vrijeme naglašavalo klasne razlike među stanovništvom. Nastojanja koja su se provodila tijekom 1930-ih godina nakon Prvog svjetskog rata i velike gospodarske krize nisu bila uspješna.³³ Naime, neke države su smatrale da će promicanjem turizma nakon poslijeratne obnove, odnosno demokratizacijom putovanja za svoje građane smanjiti klasne napetosti. Odmor i rekreacija bile su osjetljive teme kao i provođenje slobodnog vremena izvan mjesta prebivališta, a najlakše je bilo organiziranje skupnih putovanja u kojima je sudjelovalo više ljudi.³⁴ Mir i blagostanje je također igralo važnu ulogu u organiziranju odmora. Upravo zbog toga međuratno razdoblje je predstavljalo ključno razdoblje u razvoju dokolice i turizma.

Što se tiče Hrvatske i razvoja turizma na tom području, važan događaj bio je 1818. godine kada je Jadranom počeo voziti prvi parobrod na relaciji između Trsta i Venecije.³⁵ Razvojem pomorskog prometa, 1828. godine organizirano je prvo zabavno putovanje parobrodom od Trsta do Pule. Osim toga, za razvoj hrvatskog turizma važan događaj je predstavljalo osnivanje Austrijskog Lloyd (Lloyd Austriaco) 1836. godine u Trstu. Ovaj događaj obilježio je početak nautičkog turizma u Hrvatskoj. Godine 1838. uvedena je povremena linija Mali Lošinj – Silba – Zadar – Šibenik – Split – Hvar – Korčula – Gruž – Kotor.³⁶ Iako je ova linija dolazila do mnogih hrvatskih gradova i upoznavala putnike s prirodnim i kulturnim ljepotama hrvatske obale, općenito u gradove nije dovođila mnogo putnika. Razlog tome je bio što u većini gradova nisu postojali hoteli, a putnici su smještaj mogli potražiti u nekoliko privatnih kuća.³⁷

Početak hotelijerstva u Hrvatskoj obilježila je gradnja Ville Angioline u Opatiji 1844. godine.³⁸ Osim toga, početak zdravstvenog turizma u Hrvatskoj označilo je

³² Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih godina*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 30.

³³ Isto, 30.

³⁴ Isto.

³⁵ Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 40.

³⁶ Isto, 37.

³⁷ Isto, 37.

³⁸ Isto, 40.

osnivanje Higijeničkog društva na Hvaru 1868. godine.³⁹ Žitelji Hvara vidjeli su razvoj turizma i turističkog proizvoda u ljekovitoj i blagotvornoj klimi.

Godine 1863. organizirano je prvo putovanje koje je započelo s hrvatskog tla u organizaciji hrvatskih poznatih obrtnika i poduzetnika, braće Mihajlović.⁴⁰ Oni su povelili Zagrepčane na putovanje u Graz i Beč. Budući da tadašnji dnevni tisak nije imao društvenu kroniku, događaj se bilježio prema objavljenom oglasu u zagrebačkim novinama *Pozor* koje pozivaju čitatelje da se pridruže „prvom ovogodišnjem zabavnom povozu u Gradac i Beč“.⁴¹ Izostali su komentari spomenutog događaja, a također ne postoje ni pisani dokazi da li se putovanje zaista održalo.

Dakle, može se reći da su tri važne godine i događaja obilježili početak turizma i putovanja u Hrvatskoj (1844., 1863. i 1868. godina). Događaji u razvoju turizma koji su uslijedili nakon toga mogu se podijeliti na sljedeće faze (prema Vukoniću):

- 1) razdoblje do Prvog svjetskog rata (od 1850. do 1914. godine)
- 2) razdoblje između dva svjetska rata (od 1918. do 1939. godine)
- 3) razdoblje od Drugog svjetskog rata do 1990. godine
- 4) razdoblje najnovije hrvatske povijesti do današnjega dana⁴²

Svako ovo razdoblje bilo je obilježeno različitim događajima koji su utjecali na razvoj turizma i putovanja. Osim što se ulagalo u hotele, apartmanska naselja, kampove i ostale objekte turističke ponude, nastojalo se potaknuti reguliranje prava na odmor radnika i stvaranje navike putovanja.

Ustaljeno mišljenje 1930-ih godina bilo je da će odmoran radnik biti zadovoljniji i uspješniji na radnom mjestu. Sve više počinje rasti svijest o radničkim pravima, pa se je počelo razmišljati o utvrđivanju dnevnog, tjednog i godišnjeg odmora radnika. Ideja o reguliranju radnog i slobodnog vremena potječe još od 1516. godine kada je Thomas More u *Utopiji* zamišljao šestosatni radni dan.⁴³ Konkretni pomaci vezani za godišnji odmor radnika dogodili su se neposredno nakon industrijske revolucije. Može

³⁹ Isto, 50.

⁴⁰ Isto, 63.

⁴¹ Isto, 63.

⁴² Isto, 21.

⁴³ Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 74.

se reći da je prihvaćen model za koji se borio radnički pokret u Sjedinjenim Američkim državama šezdesetih godina. Njihov slogan glasio je: "Eight Hours for Work, Eight Hour for Rest, Eight Hours for What We Will."⁴⁴ U prijevodu bi to značilo osam sati rada, osam sati odmora i osam sati za ono što mi želimo. Ova krilatica ostvarena je između 1885. godine i 1920. godine. Radni dan u trajanju od osam sati dnevno proširio se Europom tijekom 1919. godine.⁴⁵ Samo godinu dana kasnije, odnosno 1920. godine radni sati se počinju povećavati, a sindikalna borba za više slobodnog vremena nije bila praćena radničkim jedinstvom. To je značilo da je radnicima zarada uvijek bila važnija, a godišnji odmor i slobodno vrijeme se nisu zahtijevali ako bi to značilo smanjenje plaće. Cilj sindikalne borbe za skraćivanje radnog vremena bilo je smanjenje nezaposlenosti i povećanje zarade zbog prekovremenih sati. Osim toga, 1920-ih godina nije postojala potrošačka kultura, ali ni zahtjevi za tjednim i godišnjim odmorom. Radni tjedan uključivao je i subotu, dok je neradna nedjelja bila već ustaljena praksa.

Godine 1936. Međunarodna organizacija prihvatila je Konvenciju 52 o plaćenom godišnjem odmoru.⁴⁶ Države koje su je prihvatile morale su svakom radniku dodijeliti šest dana plaćenog odmora ako su zaposleni godinu dana bez prekida radnog odnosa. To je značilo da je svaki radnik bio na godišnjem odmoru i primao je naknadu u jednakom iznosu kao da je to vrijeme proveo na poslu.

Godine 1946. Vlada FNRJ donijela je Uredbu o plaćenom godišnjem odmoru dopustu radnika, namještenika i službenika prema kojoj su svi zaposleni poslije jedanaest mjeseci rada imali pravo na najmanje četrnaest dana odmora uz primanje redovne plaće.⁴⁷ Cilj plaćenog godišnjeg odmora bio je da radnicima omogući opuštanje od svakodnevnih obaveza, a isto tako da se to slobodno vrijeme provede kvalitetno što podrazumijeva putovanje u neku drugu sredinu, primjerice na more. Jugoslavija je 1953. godine prihvatila Konvenciju 52 Međunarodne organizacije rada.⁴⁸ Time se utvrdilo da svaki radnik ima pravo na odmor tijekom radnog dana, ali i na tjedni i godišnji odmor. Radno vrijeme iznosilo je osam sati dnevno, odnosno 48 sati tjedno, a plaćeni godišnji odmor trajao je od 12 do 30 dana što je ovisilo o

⁴⁴ Isto, 74.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto, 76.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto, 77.

radnom stažu, uvjetima rada i drugim mjerilima. Ovaj zakon vrijedio je sve do 1965. godine kojim je skraćen radni tjedan na 42 sata, a pravo na godišnji odmor ostalo je nepromijenjeno.⁴⁹ Može se reći da skraćivanjem radnog vremena dolazi do pojave i prvih vikend putovanja jer je 42 sata bilo moguće odraditi u pet dana u tjednu čime je vikend bio neradan.

Nakon što je svakom radniku dodijeljeno pravo na korištenje godišnjeg odmora, javlja se problem u korištenju slobodnog vremena koje društvo tog vremena nije znalo kvalitetno koristiti u svrhu putovanja. Prakticiranje putovanja nije bila navika, a mnogi radnici su godišnji odmor iskorištavali za dodatnu zaradu, popravke oko kuće i gradnju. Ovdje se nije radilo samo o nedostatku novca, već nije postojala navika da tijekom godišnjeg odmora mogu raditi što god požele. Trebalo je probuditi potražnju i stvoriti potrebu, ali isto tako i njegovati novu naviku – putovanja. Na jugoslavenskoj razini 1948. i 1953. godine u prosjeku je svaki drugi građanin ostvario po jedno noćenje, a kao turist u Jugoslaviji bio je registriran svaki deseti građanin na početku i svaki šesti građanin na kraju istog razdoblja.⁵⁰ Ovakav nestalan porast domaćih putovanja početkom pedesetih godina doveo je do stvaranja potrebe i privlačenja masa u turizmu šezdesetih godina. Tome je pridonijelo i osnivanje Turističkog saveza Hrvatske 1953. godine.⁵¹ Osim toga, pedesetih i šezdesetih godina počinje se sve više pažnje pridonositi turizmu i stvaranju navike putovanja raznim izložbama koje su prikazivale dobrobiti putovanja na obalu i uživanja tijekom godišnjeg odmora.

Počecima putovanja mogu se smatrati kratki vikend – izleti. Časopis *Vikend* imao je važnu ulogu u promoviranju kratkih izleta vikendom tijekom šezdesetih godina.⁵² Najčešće se radilo o poludnevnim ili cjelodnevnim izletima subote i nedjelje. Časopis je imao posebnu rubriku za čitatelje „Kamo na izlet“ gdje se u svakom broju predstavljalo određeno mjesto koje je bilo pogodno za putovanje, boravak u prirodi i drugo.⁵³

⁴⁹ Isto, 78.

⁵⁰ Isto, 82.

⁵¹ Isto, 83.

⁵² Isto, 98.

⁵³ Isto, 100.

U takvim okolnostima dolazi do razvoja socijalnog turizma, koji je imao dvije glavne odrednice, a odnosile su se na novčane povlastice (snižene cijene prijevoza i smještaja), regres, a zatim i na sustav radničkih, dječjih i omladinskih odmarališta.

Uz razne povlastice koje su jednom radniku omogućavale što jeftiniji boravak na Jadranu, godine 1961. javlja se iskaznica K-15. Ona je omogućavala 50% popusta na povratnu zrakoplovnu kartu, a 75% popusta na prijevoz drugim sredstvima (vlak, autobus).⁵⁴ Tako je bilo sve do 1966. godine kada je zabilježen pad domaćih noćenja, te su ukinuti popusti na troškove putovanja, ali radnicima i dalje bio isplaćivan regres i zadržao se sustav radničkih odmarališta.⁵⁵ Osim toga, problem u okviru socijalnog turizma bio je regres za godišnji odmor. To je bila „trinaesta plaća“ koju je radnik mogao individualno koristiti, ali samo trećina novca od regresa korištena je za putovanja, a mnogi su taj novac koristili za razne kućne potrebe, hranu i odjeću.⁵⁶ Usprkos tome nitko se nije usuđivao uvesti nadzor nad korištenjem novca od regresa.

Budući da je socijalni turizam počivao na ideju o radničkim odmaralištima koja su trebala nuditi adekvatan i udoban smještaj radnicima, u stvarnosti to nije bilo tako. Naime, sindikalna Uprava za organizaciju odmora je zahtijevala da odmarališta budu čista i funkcionalno uređena, ali u praksi to nije funkcioniralo. Problemi su bili razni, kao što su pretrpanost ljudi u odmaralištima, troškovi održavanja, mala i nerentabilna odmarališta, nedovoljna kvaliteta usluga i smještaja, ali i radno okruženje, jer nije svaki radnik volio provoditi vrijeme s ljudima iz tvrtke, te je time bila smanjena privatnost na godišnjem odmoru. Vjerojatno je nekim radnicima postajalo sve manje zanimljivo godinama ljetovati na istom odredištu. Osim onih koji su redovito putovali na godišnji odmor, bilo je i onih koji su slobodno vrijeme radije provodili kod kuće, baveći se poslovima oko kuće ili radu u „fušu“ kako bi zaradili dodatan prihod. Uglavnom je to bilo poljoprivredno stanovništvo, koje nije pokazivalo previše interesa za odlazak s polja. Osim kasnijih K-15 iskaznica i regresa, radnicima su neposredno nakon rata bile izdavane uputnice za odmarališta, koje su ponekad ostajale neiskorištene. To sve govori o tome da radnici u počecima masovnog turizma nisu imali naviku putovanja, a mnogima su neka mjesta bila i predaleka, a neki se

⁵⁴ Isto, 115.

⁵⁵ Isto, 116.

⁵⁶ Isto, 120.

vjerojatno nisu htjeli maknuti iz udobnosti svog doma. Nije bilo dovoljno motivacije za putovanje, a osim toga smatralo se da je godišnji odmor veliki luksuz i da je to za gospodu, a ne za jednog običnog radnika.

Kako bi pokušali privući što veći broj ljudi na ljetovanje izvan svoje sredine, Turistički savez Hrvatske i Turistički savez Jugoslavije započinje s programom tiskanja turističkih časopisa i brošura, snimanjem promotivnih filmova i izložbama na temu turizma i slobodnog vremena.⁵⁷ Sve ove aktivnosti bile su vrlo korisne za podizanje domaćeg broja noćenja na jugoslavenskoj razini šezdesetih i sedamdesetih godina. Osim toga što neki radnici nisu imali naviku ljetovanja i odlaska iz svoje sredine, postojao je i problem u tome što su neki od njih svoje godišnje odmore provodili kod rođaka koji su imali vikendice na moru ili u unajmljenom smještaju. Pri takvom putovanju nisu koristili usluge putničkih agencija, ali niti dugo prikupljanu ušteđevinu. Na taj način su putovali uglavnom oni koji su bili bolje obrazovani, s višim primanjima, iz manjih obitelji, iz većih gradova iz unutrašnjosti. Tijekom šezdesetih godina u prosjeku je putovao svaki drugi građanin, a više od polovice njih automobilom (dakle, ne koriste povlastice smanjenih troškova putovanja autobusom ili vlakom), uglavnom godišnji odmor koristio se ljeti gdje su boravili na odmoru tjedan ili dva u kontinuitetu, a cijeli godišnji odmor koristio se odjednom. S druge strane, oni koji nisu bili imućniji, a željeli su otputovati na more tijekom ljeta, koristili su sve povlastice koje im je nudio socijalni turizam. Odlazili su u odmarališta u kojima su bili ugodno ili neugodno iznenađeni kvalitetom smještaja. Naravno, to je sve ovisilo o standardu svakodnevnog stanovanja.

Zbog neugodnih iskustava neki su poželjeli otići iz odmarališta prije, a neki su poželjeli ostati duže. Čini se da je u tome prehrana u odmaralištu imala velik utjecaj. Nezadovoljstvo kvalitetom hrane nije bila nepoznanica, a osim toga mnogi su se žalili na oskudne jelovnike i nedovoljno hrane, pa su tako na ljetovanju znali izgubiti i po nekoliko kilograma. To je bio slučaj početkom pedesetih godina, dok jelovnici nekoliko godina kasnije, ostavljaju sasvim drugačiju sliku o prehrani u odmaralištima. Tih kasnijih godina, nakon nestašice hrane, javlja se i problem veličine restorana. Naime, nisu mogli primiti toliki broj turista odjednom, pa su mnogi čekali u redovima. Nakon kvalitetno kuhanog obroka, gosti su mogli uživati u raznim pogodnostima koje

⁵⁷ Isto, 123.

im je nudilo odmaralište. Imali su na korištenje knjižnicu, posjećivali su koncerte, kazalište i kino, slušali radio, igrali šah i boće, a osim toga u ponudi su bili i mnogi sportovi, primjerice veslanje. Najveći broj odmarališta bio je smješten na obali, a mnogi radnici počeli su se masovno uključivati u turizam i koristiti povlastice koje im je nudio socijalni turizam. U kasnijim godinama, ljetovanje je postalo nezamislivo bez odlaska na obalu zbog čega su i osnovana brojna odmarališta. Međutim, postojale su i kritike da gosti provode ljetovanje u lijenosti i igranju karata, sedamdesetih godina počinje pisati o rekreativnom turizmu i aktivnom programiranom turizmu (APO). Kako turisti ne bi provodili vrijeme sjedeći ili ležeći na plaži, APO počinje provoditi program rekreacije gostiju kojeg su osmislili sportski stručnjaci sa Sveučilišta u Zagrebu. Program je obuhvaćao aktivnu tjelovježbu ujutro, a popodne u sportskim aktivnostima po vlastitom izboru. Cilj toga je da radnici budu u fizičkoj formi i na godišnjem odmoru i da se osvježuju o svom zdravlju, ali i da budu produktivniji na poslu.

Dakle, pomoću sustava socijalnog turizma koji je omogućavao nešto jeftiniji smještaj i put do odredišta, radnici postaju turistima uglavnom u ljetnim mjesecima. Budući da je K-15 iskaznica pokrivala veći dio putnih troškova, cijena ljetovanja za četiri člana obitelji nije bila luksuz koji si ne bi mogli priuštiti, jer su odmor mogli pokriti iznosom kojeg bi zaradili u tjedan dana (tjedan odmora za tjednu plaću). To je bilo u skladu s idejom da iznos koji se troši na ljetovanju nikako ne bi smio biti skuplji od onog koji se troši kod kuće. Turizam se počinje zasnivati na novom shvaćanju kao društvena, zdravstvena i kulturna pojava i potreba za sve slojeve naroda (ne sudjeluje samo manjina, nego i mase), ali i kao znak materijalnog i kulturnog napretka. Glavna svrha socijalnog turizma je omogućivanje odmora svim društvenim slojevima, a to se najviše odnosi na one slabijeg novčanog statusa.

O uspješnosti socijalnog turizma govore i sljedeće brojke o dolascima domaćih turista u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Domaći turisti u Jugoslaviji ostvarili 1938. godine ostvarili su 3,9 milijuna noćenja, 1948. godine 9 milijuna, a 1958. godine 13,8 milijuna noćenja. To znači da je u poratnih dvadeset godina godišnje bilo prosječno pola milijuna noćenja više.⁵⁸ Od ukupnih noćenja u Hrvatskoj 1948. godine ostvareno je 42,1%, a 1958. godine 44%. Može se reći da početkom šezdesetih godina počinje rasti interes za Jadran, a time i za Hrvatsku. Turistički promet je tijekom šezdesetih

⁵⁸ Isto, 110.

godina u Hrvatskoj rastao, a 1966. inozemni turistički promet premašuje domaći turizam u broju noćenja.⁵⁹ Radnička odmarališta su uglavnom ostajala nepopunjenima i praznima tijekom većeg djela godine. Može se reći da je komercijalni turizam bio velikom broju ljudi nedostupan. U takvim okolnostima važnu ulogu imao je Turistički savez Hrvatske koji je poticao lokalne tvrtke da smanje cijene domaćim gostima. U tome je veliku ulogu imala i država koja je nastojala potaknuti stvaranje potrebe i navike putovanja i korištenje godišnjeg odmora izvan mjesta prebivališta. Događaji koji su uslijedili nakon stjecanja navike putovanja građana pokazuju da je država počela postupno povlačiti i smanjivati potporu u obliku popusta u financiranju smještaja i prijevoza. Radnici tako postaju turisti potrošači koji počinju sami ili uz pomoć sindikata organizirati vlastito putovanje, sami plaćali smještaj i troškove prijevoza do mjesta odredišta.

Ovakve okolnosti dovele su šezdesetih godina do porasta interesa za provođenjem godišnjeg odmora u odmaralištima koja su vlasništvo sindikata, poduzeća i tvornica. Dok je pedesetih godina samo 20% domaćih noćenja u Hrvatskoj ostvareno u odmaralištima, zbog promjena u turističkom sustavu šezdesetih godina udio radničkih, dječjih i omladinskih odmarališta kretao oko 50% noćenja.⁶⁰ Šezdesete godine bile su obilježene porastom smještajnih kapaciteta unutar odmarališta u odnosu na pedesete godine. Naime, tijekom 1951. godine u Hrvatskoj je bilo 6 122 ležaja, a 1961. godine ta brojka je porasla na 41 144 u radničkim i 23 852 u omladinskim i dječjim odmaralištima.⁶¹ Do sedamdesetih godina ukupan broj ležaja povećao se na 78 832.⁶²

Iako je socijalni turizam pokazivao svoje prednosti i mane, pomoću ovakvog sustava došlo je do omasovljenja putovanja tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina. Navika putovanja izvan mjesta prebivališta polako počinje biti ustaljena praksa tijekom godišnjeg odmora kod većine građana, a ulaganja u turizam i turističku infrastrukturu ne prestaju i u idućim razdobljima.

⁵⁹ Isto, 119.

⁶⁰ Isto, 120.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

3. Masovni turizam

Velike promjene koje su se događale u Europi tijekom pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća zasnivale su se na povećanju broja turista, popularnosti ljetovanja na moru i korištenja godišnjeg odmora izvan mjesta stalnog boravka.⁶³ Rezultat takvih kretanja su demokratizacija putovanja, a turizam postaje simbol masovne kulture i sretnih potrošača koji odlaze na odmor. Korištenje prava na plaćeni godišnji odmor uveden je u Jugoslaviji 1946. godine. Odluke i zakoni vezani za godišnji odmor su se djelomično mijenjali sve do 1965.. godine kada je usvojena odluka o uvođenju radnog tjedna u trajanju od 42 sata.⁶⁴ Budući da trajanje radnog tjedna više nije bilo 48 sati, po prvi puta se počinje spominjati vikend jer je većina zaposlenika radila osam sati pet dana u tjednu, a preostala dva sata odrađivala su se duljim radom jednog dana u tjednu ili jednom radnom subotom u mjesecu.⁶⁵ Tako je zakonom bilo regulirano najmanje osamnaest dana godišnjeg odmora, osam dana državnih praznika i pedesetak vikenda u godini. Ovakve promjene nudile su svakom radniku mnogo slobodnog vremena koje se moglo koristiti u svrhu putovanja, odmora i rekreacije. Glavna svrha godišnjeg odmora bilo je odmicanje od svakodnevne rutine koja uključuje odlazak na posao i kako bi se povećala produktivnost radnika nakon vraćanja s godišnjeg odmora. Godišnji odmor služio je za „punjenje baterija“ svakog radnika, provođenje vremena s obitelji, planiranje putovanja, rekreaciju i razonodu. Drugim riječima, ako se pojedinac dobro odmori, više će pridonijeti društvu i zajednici.⁶⁶ Osim onih koji su vrijeme tijekom godišnjeg odmora provodili na plažama, u hotelima i odmaralištima, postojala je i ona vrsta radnika koja je godišnji odmor provodila kod kuće. Njima je putovanje izvan mjesta stalnog boravka bila nepoznanica, pa su radije godišnji odmor iskoristili za radove u polju. Nedostatak novca je također bio presudan u odluci za ostanak kod kuće tijekom godišnjeg odmora. Zbog takvih prilika radnici su najčešće godišnji odmor koristili za radove „u fušu“ kao dodatni izvor zarade. Plaća koja je 1973. u prosjeku iznosila oko dvije tisuće dinara nije bila dostatna za planiranje putovanja u turističkim destinacijama na Jadranu.⁶⁷

⁶³ Duda, *Pronađeno blagostanje*, 291.

⁶⁴ Isto, 295.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto, 297.

⁶⁷ Isto, 299 („Mala anketa Radničkih novina: Na odmor – da ili ne“, *Radničke novine*, 13. srpnja 1973.).

Dok je kontinentalno stanovništvo kao dodatni izvor zarade vidjelo radom „u fušu“, oni koji su živjeli na Jadranu taj isti izvor zarade imali su iznajmljivanjem smještaja turistima. Zbog toga nisu toliko putovali izvan mjesta boravka jer zbog turizma nisu imali vremena za ljetovanje. S druge strane, stanovništvo na Jadranu vrijeme uz more provodilo je nakon posla u svom mjestu boravka, a nešto više tijekom godišnjeg odmora.

Slobodno vrijeme bilo je shvaćeno kao vrijeme za putovanje, a o tome svjedoče i brojni napisi o godišnjim odmorima, izletima, vikendima, ljetovanjima u vodećim hrvatskim novinama. Tako je primjerice *Glas Istre* redovito izvještavao o stanju na prometnicama, brojkama dolazaka i noćenja turista u regiji, problemima vezanim uz nestašicu vode i onečišćenje mora, ali isto tako i savjetima za sunčanje i kupanje na plaži. Na istim novinskim stranicama postojali su vozni redovi za avione i autobuse, a putničke agencije redovito su oglašavale turističke aranžmane. Svakodnevno su se objavljivale fotografije plaža koje su vrvjele turistima, a time se je htjelo pokazati atraktivnost Jadrana i ljepote hrvatskih plaža, u ovom slučaju Istre. Novine su sadržavale i vrijedne savjete za radnike u turizmu. Raznim novinskim člancima htjelo se ukazati na važnost ljubaznog ophođenja prema turistima kako bi se vratili iduće godine na ljetovanje.

U novinama poput *Glasa Istre* moglo se je pročitati mnogo članaka o savjetima za provođenje godišnjeg odmora među kojima je i ovaj: „Netko je rekao da svakog dana vježba kako bi sačuvao tijelo u kojem mora stanovati. Međutim, ničemu ne služi očuvano tijelo ako psiha koja njime upravlja nije u ravnoteži, dakle ni prava tjelesna težina, ni pravi krvni pritisak, ni niska razina kolesterola neće imati jednako dobre efekte ako nervni sistem nije uravnotežen. Vi koji ste se upravo spremili krenuti na godišnji odmor, prijeti vam šok, ako se niste pripremili na promjenu ritma svakodnevice koja vas čeka. Zbog toga vam godišnji odmor mora početi prije nego što ste krenuli na put...Na godišnjem odmoru morate biti spremni da se 'otkačite' od svakodnevnih navika i obveza. Morate voditi računa o onima koji putuju s vama. Odmarajte se i za odmor odaberite ugodnu okolinu. Manje čitajte dnevnu štampu i počnite konačno čitati kakvu dobru knjigu. Učinite sve kako bi što više vremena obitelj provodila na okupu. Odspavajte malo svakog dana poslijepodne, kako biste

moгли uživati u svježim večerima. Mnogo je kulturnih sadržaja koje treba konzumirati. Pojačajte obiteljske odnose. I što je jako važno- što manje gledajte na sat.“⁶⁸

Na šaljiv način željelo se pokazati sve dobrobiti godišnjeg odmora za fizičko i psihičko zdravlje, a posebno se naglašavala potreba za odmakom od svakodnevice s kojom se susreće većina ljudi. Naglasak je stavljen na putovanja i više vremena koje se može provesti s obitelji tijekom godišnjeg odmora.

Motivi putovanja bili su razni, od posjeta rodbini na obali do otkrivanja turističkog mjesta zbog znatiželje i odmora. Prema anketama koje je provodio TOMAS 1989. godine, s vrstom putovanja usko su povezani i motivi dolaska u Hrvatsku.⁶⁹ Primarni motiv je rekreacija, dok je sekundarnih motiva bilo nekoliko kao što su zabava, šetnje, muzeji, kultura, posjet rodbini, novi doživljaji i slično.⁷⁰ Zanimljivo je da se rang motiva mijenja sa starosnom dobi turista. Primarni motivi dolaska mlađe populacije na obalu su zabava, novi doživljaji i kupovina, oni srednje dobi motivirani su sportom, blizinom zemlje iz koje dolaze i rekreacijom, dok su za starije važniji motivi posjet rodbini, šetnje, planinarenje, kultura i prirodne ljepote.⁷¹ Što se tiče dnevne potrošnje inozemnih turista u Hrvatskoj ona iznosi oko 28 USD na individualnom putovanju, dok na organiziranom putovanju ona iznosi 38 USD.⁷² Ovakva razlika proizlazi iz činjenice što se individualni turisti u podjednakoj mjeri koriste hotelima, privatnim smještajem i kampovima, gdje je potrošnja osjetno niža. Najveći dio ukupne dnevne potrošnje turista odnosi se na troškove osnovnih usluga: smještaj, hranu i piće koje kod ovih turista iznosi 23 USD ili 82% dnevne potrošnje.⁷³ Istra je zabilježena kao regija s relativno najnižom prosječnom potrošnjom od oko 27 USD ili s oko 11% manjom od prosjeka za primorska mjesta.⁷⁴ Prema procjenama, inozemni gosti u Istri na smještaj, hranu i piće u prosjeku troše oko 23, 4 USD, a na

⁶⁸ „Što manje gledajte na sat“, *Glas Istre*, 10. lipnja 1986., 15.

⁶⁹ TOMAS istraživanja su primarna kvantitativna istraživanja u okviru kojih se podaci prikupljaju osobnim intervjuom s turistima (uz korištenje strukturiranog upitnika), a provode se s ciljem identifikacije stavova i potrošnje turista u hrvatskim turističkim destinacijama.

⁷⁰ Mikačić, Vesna, „Stavovi i potrošnja inozemnih turista u Hrvatskoj – TOMAS '89“, *Turizam*, 4, travanj 1990., 100.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto, 107.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto, 109.

razonodu i kupovinu oko 3,1 USD. Osim prosječne dnevne potrošnje inozemnog turista u ovoj regiji, zabilježen je i pad ostvarenog prometa u hotelima od 8%.⁷⁵

Prema anketi koja je provedena na turistima iz SR Njemačke, jedan od osnovnih motiva za provođenje godišnjeg odmora u Jugoslaviji bio je „imidž“ zemlje kao turističke destinacije s povoljnim cijenama.⁷⁶ Jugoslavija je bila u očima njemačkih turista prilično jeftina zemlja sve do povratka s godišnjeg odmora kada su Jugoslaviju ocijenili kao prilično skupom, pa čak i preskupom za njihov džep. Prateće troškove, kao namirnice i piće 50% gostiju ocijenilo je jeftinim, njih 30% primjerenim, 15% izuzetno niskim, a za 7% gostiju koji su boravili u hotelu cijene su bile previsoke.⁷⁷ Gosti su već tada upozorili da ne bi više mogli prihvatiti daljnji rast cijena smještaja i prehrane jer bi se time narušio odnos cijena i učinka. U odnosu na 1986. godinu, cijene već početkom 1987. godine počinju rasti, a kvaliteta smještaja i usluga uglavnom je ostala jednaka i nepromijenjena. Drugi argument po važnosti za dolazak na odmor i boravak u Jugoslaviji bilo je čisto more. Čak 92% gostiju smatra da je Jadransko more iznimne čistoće i kvalitete, dok samo 8% gostiju prigovorilo je ustajalom ili nečistom moru u nekoliko turističkih mjesta kao što su: Umag, Poreč i Zadar.⁷⁸ Uz čisto more neminovno se povezuju i odgovarajuće plaže, pa tako 47% gostiju ocjenjuje plaže dobro održavanim mjestima, a 28% smatra da plaže mogu biti bolje uređene za turističku sezonu, a ostalih 24% gostiju nije bilo zadovoljno plažama diljem Jadranske obale.⁷⁹ Glavni povodi za kritiku bili su: premalo pripremljenih površina za ležanje, premalo kabina za presvlačenje i slabo funkcioniranje tuševa. Na trećem mjestu motiva za odlazak na godišnji odmor u Jugoslaviju bila je gostoljubivost stanovništva. Nakon provedenog godišnjeg odmora, 30% gostiju smatra da je gostoljubivost jedna od najvećih prednosti Jugoslavije, a posebno je zanimljivo da je zbog toga mnogo više onih koji borave u privatnom smještaju. Čak 10% gostiju žalilo se na neljubaznost hotelskog osoblja i na deprimirajuću ravnodušnost na recepcijama, u turističkim zajednicama i samoposluživanjima.⁸⁰ Kada je u pitanju prehrana, najčešće su se žalbe i prigovori odnosili na premalu ponudu nacionalnih jela. Prema anketama koje su se provodile u Jugoslaviji tijekom

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ „Nemoć čistog mora“, *Glas Istre*, 7. lipnja 1987., 10.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Isto.

1987. godine, više od polovine ispitanih iskazalo je namjeru da svoj idući godišnji odmor provedu u drugoj zemlji, dok je 42% bilo odlučno u namjeri da ponovno dođu u Jugoslaviju.⁸¹

Zabilježeno je najviše turista iz SR Njemačke koji su posjećivali jadransku obalu. Zatim slijede Italija, Austrija, Velika Britanija, Nizozemska, Francuska, skandinavske zemlje, a na zadnjem mjestu su zemlje istočne Europe. Prema udjelu realiziranog prometa prema vrstama smještajnih kapaciteta, najveći postotak zauzimaju hoteli s 49,2% noćenja inozemnih turista, zatim privatni smještaj s 21,8% i kampovi s 29,3%.⁸² Svi ti izvori upućuju na veliku važnost turizma i putovanja u čitavoj Hrvatskoj. Turizam je prije svega prepoznat kao važan izvor prihoda jer su strani gosti donosili važne devize državnom proračunu, a građani su tijekom osamdesetih godina sve više uživali u potrošačkoj dokolici. Velikim ulaganjima u turizam obnavljanjem infrastrukture gradova svakako je mijenjalo život domicilnog stanovništva, a time se povećavao i životni standard stanovništva uz obalu.

⁸¹ Isto.

⁸² Mikačić, „Stavovi i potrošnja inozemnih turista u Hrvatskoj – TOMAS '89“, 100.

4. Prometna povezanost

Važan uvjet putovanja je cestovna povezanost između mjesta prebivališta i mjesta putovanja ili izleta odnosno do mjesta kraćeg boravka. Turisti ne traže samo kvalitetu življenja u boravišnom mjestu već i kvalitetu u gotovo cijelom prometnom sustavu prilikom dolaska do tog mjesta. Zbog toga se može reći da su udaljenost i prometna povezanost dva važna aspekta putovanja.

Nagli razvoj turizma od šezdesetih pa do kraja osamdesetih godina utjecao je i na ubrzani razvoj cestovnog prometa u Istri. Najznačajniji cestovni pravci na Istarskom poluotoku su Pula – Kopar – Trst i Pula – Labin – Rijeka. Jedan dio istarskih cesta izgrađen je nekoliko godina prije, a drugi dio nakon Drugog svjetskog rata, dok su neke izgrađene u socijalističkoj Jugoslaviji. Velika mana putovanja u Istru osobnim automobilom bila je ta što su istarske ceste uglavnom uske i pune krivina, pa je zbog toga na njima promet bio vrlo otežan i spor. Situaciju je djelomično olakšalo izgradnja tunela Učka (1981. godine) jer se je Istra povezala najkraćim putem s Rijekom i ostalim krajevima Hrvatske.⁸³ Osim toga, problem se javljao u gradovima i naseljima gdje nije bilo dovoljno mjesta za parkiranje. To je najviše dolazilo do izražaja u glavnom dijelu turističke sezone kada za vrijeme kišnih dana turisti slobodno vrijeme provode najčešće u gradu obilazeći kulturno- povijesne spomenike. Naime, niti jedan grad u Istri osamdesetih godina, ali i kasnije, nije imao izgrađenu javnu garažu, ali ni kasnije u devedesetim godinama. Takva situacija dovela je do velikog stvaranja gužvi na ulasku u grad, ali i u samim gradovima i naseljima zbog nedostatka parkirnih mjesta za automobile i zaobilaznica.⁸⁴ Problem se nastojao riješiti izgradnjom javnih parkirališta na ulazima u gradove.

Ipak, zahvaljujući blizini istarskog poluotoka u odnosu na zapadne granice zemlje, cestovni promet uspio je opstati u funkciji turizma. Važnost cestovnog prometa za istarski turizam najlakše se može prikazati sljedećim podacima: godine 1986. u Istri je boravilo 3,5 milijuna turista koji su se za putovanje na ovo područje u najvećem udjelu koristili osobnim automobilom 65%, avionom 30%, autobusom 4%,

⁸³ Radišić, Franjo, *Turizam i turistička politika*, Institut za unapređenje robnog prometa, Beograd, 1986., 130.

⁸⁴ Isto.

a željeznica je na posljednjem mjestu s udjelom od 1%.⁸⁵ Upravo zbog ovakvih statističkih podataka iz kojih proizlazi činjenica da glavnina gostiju je putovala osobnim automobilom, osamdesetih godina nastojalo se što ozbiljnije pristupiti izgradnji novih i rekonstrukciji postojećih cesta u Istri, naročito na cestovnim pravcima Pula – Kopar i Pula – Rijeka.⁸⁶ Ulaganja u cestovnu povezanost nastavljala su se tijekom devedesetih godina kada je izgrađen Istarski ipsilon.⁸⁷ Naziva se Istarski ipsilon zbog svog oblika nalik slovu Y, a čine ga autocesta A8 (Matulji – Kanfanar) i A9 (slovenska granica – Kanfanar – Pula).⁸⁸ Kompleks je izgradila i održava tvrtka Bina-Istra.⁸⁹ Izgradnja Istarskog ipsilona bila je važna investicija za brži dolazak u Istru.

Turisti su uglavnom nastojali što manje vremena potrošiti na putovanje, pa su se odlučili putovati avionom umjesto osobnim automobilom ili ostalim oblicima cestovnog prometa. To se posebno odnosilo na turiste veće platežne moći iz zapadne i sjeverne Europe. Postotak inozemnih turista koji je doputovalo avionom u Jugoslaviju do osamdesetih godina je 4,3 % što pokazuje djelomičnu zainteresiranost za ovakvu vrstu putovanja. Brojka se mijenja tijekom osamdesetih godina kada gotovo čitava jadranska obala bilježi „turistički procvat“ koji je vidljiv u ostvarenom maksimalnom prometu 1986. godine. Tada je na pulskom aerodromu zabilježeno 4 508 zrakoplova i 761 000 putnika u jeku turističke sezone.⁹⁰ Glavni aerodrom u Istri smješten je 6 kilometara od Pule na Valturskom polju, a stalna dnevna linija koju je održavao Jugoslavenski aerotransport (JAT) bila je Pula – Beograd (615 kilometara) i Pula – Zagreb (265 kilometara) i obrnuto. Samo za vrijeme trajanja turističke sezone aerodrom je uvodio nove turističke linije na relaciji Pula- Split- Dubrovnik, ali i s nekim europskim metropolama.

Brojne avionske kompanije iz inozemstva koje su dovodile turiste u Istru (Velika Britanija, Njemačka, Nizozemska, Finska, Danska, Španjolska, SAD i druge zemlje) koristile su aerodrom u Puli, pa je zbog toga pulski aerodrom bio po inozemnom prometu na četvrtom mjestu u Jugoslaviji. Od ostvarenih letova sudjeluje

⁸⁵ Gračan, Daniela, *Strategija i planiranje u razvoju turizma i turističke ponude Istre*. Doktorska disertacija, Opatija, 2004., 76.

⁸⁶ Radišić, 130.

⁸⁷ „Istarski ipsilon“, Istarska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1219>, 23.1.2021.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Gračan, 74.

s 5% u ukupnom prometu jugoslavenskih aerodroma.⁹¹ Razlog tome je što se promet u pulskom aerodromu još krajem sedamdesetih godina stalno povećavao pa je tako 1979. godine primljeno i otpremljeno 3 701 aviona. Od tog broja 1 020 što čini 28% odnosi se na redovni, a ostalih 2 681 odnosno 72% aviona na izvanredni promet („charter“ letovi). Takva slika stalnog rasta održala se i u osamdesetim godinama kada su posebnu ulogu imali upravo „charter“ letovi. Tim avionima doputovalo i otputovalo je 459 638 putnika, a od toga u redovnom prometu 25% i u izvanrednom 75% putnika.⁹² Ovi podaci pokazuju da je pulski aerodrom odigrao značajnu ulogu u privrednom, ali posebno u turističkom razvoju Pule, kao i čitave Istre. Ono na čemu se radilo tijekom druge polovice osamdesetih godina uključivalo je modernizaciju i opremanje zračne luke. Ratne godine svakako su utjecale na pad prometa i dolazaka gostiju, a krajem devedesetih počinje osjetan rast prometa, ali se struktura gostiju mijenja. Zabilježeno je da sve više gostiju dolazi iz istočnoeuropskih zemalja, a najviše iz zemalja bivšeg Sovjetskog Saveza. Može se zaključiti da su ti „novi“ gosti zamijenili nekadašnje najbrojnije Britance i goste iz zapadnoeuropskih zemalja.

Željeznički promet nije imao veći značaj u turizmu Istre kao što je odigrao važnu ulogu u početnoj fazi turizma. To se ponajprije odnosilo na inozemni turizam. Naime, turisti koji su putovali iz udaljenijih zemalja najčešće su dolazili osobnim automobilom, autobusom ili avionom čime željeznica gubi značaj jer je vrlo slabo razvijena na istarskom poluotoku. Točnih podataka nema o tome koliko je turista dolazilo vlakom u Istru. Postoje samo procjene da bi taj postotak mogao biti sličan onome koji se odnosi na čitavu Jugoslaviju. Pa je tako 1980. godine zabilježeno da u Jugoslaviju željeznicom dolazi svega 5,7% turista, za razliku od primjerice Italije u koju dolazi 15,8% turista.⁹³ To je svakako nizak postotak za razliku od cestovnog i zračnog prometa koji su bili zastupljeniji u putovanjima na istarski poluotok.

Osnovni željeznički pravac u Istri bio je Pula – Kanfanar – Pazin – Divača, te ga je najčešće koristilo samo domicilno stanovništvo poluotoka.⁹⁴ Željeznički promet na istarskom poluotoku bio je karakteriziran sporošću, neudobnošću, ali i nesigurnošću, pa je zbog toga imao veći značaj u prijevozu robe nego putnika. Tijekom osamdesetih godina bio je popularan “Zeleni vlak” koji je vozio na relaciji

⁹¹ Radišić, 131.

⁹² Promet i veze 1979. *Statistički bilten*, br. 1199, Savezni zavod za statistiku, 1980.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Radišić, 131.

Pula – Zagreb i obrnuto. Tijekom osamdesetih godina „Zeleni vlak“ bio je omiljeni prijevoz poslovnih ljudi i istarskih studenata koji su studirali u Ljubljani i Zagrebu.⁹⁵ Bio je komforan, imao je udobna sjedišta, a hranu, piće i novine putnicima su donosile stjuardese. Do ukidanja ove linije dolazi sredinom devedesetih godina. Iako se nastojalo povećati ulogu željezničkog prometa u razvoju turizma Istre modernizacijom željeznice, ta nastojanja nisu uspjela iako početkom devedesetih godina Hrvatske željeznice preuzimaju hrvatski dio istarskih pruga.

Značaj pomorskog prometa u Istri nije toliko izražen s obzirom na mogućnosti koje razvedena obala istarskog poluotoka nudi. Za vrijeme ljetne sezone takav promet bio je nešto intenzivniji, a javlja se u obliku izletničkih putovanja i kraćih vožnji morem.⁹⁶ Potencijal pomorskog prometa najviše se uočavala u dnevnim izletima inozemnih turista koji su se odlučili za putovanja hidrogliserima iz Pule, Rovinja i Poreča u pravcu Venecije. Najvažnije luke za prijevoz putnika u Istri nalazile su se u Puli, Poreču i Rovinju, dok se preko luka u Umagu i Novigradu pretežito prevozio kamen i ostale sirovine. Osamdesetih godina najveći dio pulskog zaljeva koristila je vojska, a ostali dio lokalna istarska poduzeća. Općenito, u istarsku luku se je vrlo malo investiralo, pa je zbog toga postala luka lokalnog značenja i za prijevoz robe.⁹⁷

U novinama, kao što je *Glas Istre*, često se spominje mogućnost, ali isto tako i potreba da se pomorski promet u Istri intenzivira, naročito za vrijeme ljetne sezone. Tomu pridodaje i činjenica što većina priobalnih mjesta posjeduje pristaništa koja omogućuju normalno odvijanje pomorskog prometa, ali i razvoj nautičkog turizma, što je svakako jedan od značajnih segmenata turističke ponude u Istri.

Osim hidroglisera, tijekom osamdesetih godina veliki značaj imao je trajekt Marina. Godine 1969. brod je kupila hrvatska broderska tvrtka Lošinjska plovidba od brodske kompanije Sessan – Lignen u vlasništvu Švedske i Danske. Prve linije bile su Rijeka – Cres – Rabac – Rijeka i Pula – Mali Lošinj – Zadar. Također su postojale linije s Italijom (Pula – Rovinj – Rimini i Pula – Poreč – Rovinj), a trajekt je na tim relacijama vozio nedjeljom i utorkom. Krajem sedamdesetih godina, točnije 1978. trajekt je putnike prevozio i do otoka Silbe. Trajekt Marina je mnogim izletnicima i

⁹⁵ „Pula – Ljubljana – Zagreb Arena Express ili Zeleni vlak dobar, ali mogao bi i brže“, *Glas Istre*, [PULA - LJUBLJANA - ZAGREB Arena express ili Zeleni vlak dobar, ali mogao bi i brže - Glas Istre](#), 24.1.2021.

⁹⁶ Radišić, 132.

⁹⁷ Gračan, 76.

vikendašima koji su putovali za Pulu ili Zadar ostala u sjećanju zbog izvrsne kuhinje, kartanja briškule i međusobnog druženja. Tijekom ljetnih mjeseci, trajekt je svaki dan prevozio putnike i turiste od 6:30 ujutro pa sve do ponoći. Marina je bila vrhunac tadašnje brodograđevne tehnologije, a mogla je primiti 1000 putnika i 60 automobila. Sadržavala je luksuzni salon s tapeciranim naslonjačima, bar, kuhinju, restoran i spavaonice s tekućom vodom. Sve što je bilo potrebno za ugodnu vožnju i putovanje. Osim što je povezala otoke i ljude, može se reći da je brod ujedno bio i simbol nautičkog turizma na Malom Lošinju. Krajem osamdesetih godina liniju Pula – Mali Lošinj – Zadar preuzela je Jadranska linijska plovidba iz Rijeke s trajektom Ilirija. Tijekom 1991. godine za vrijeme trajanja Domovinskog rata, Marinu unajmljuje Jadrolinija za liniju Split – Hvar – Korčula – Dubrovnik. Tih ratnih godina, Marina je imala humanitarnu ulogu i prevozila je izbjeglice iz dubrovačkih naselja u Split. Nakon rata, brod je ponovno otkupila Lošinjska plovidba, a time se ponovno uvodi linija Zadar – Silba – Mali Lošinj – Pula što je izazvalo veliko oduševljenje putnika i turista. Brod je prevozio putnike i turiste sve do 2005. godine kada Marina završava s plovidbama po Jadranu.

5. Dugo toplo ljeto u Istri

5.1. Pripreme za turističku sezonu

Turistička sezona na istarskoj obali počinje od sredine travnja (predsezona) i traje sve do početka listopada (posezona). Glavna turistička sezona obuhvaća lipanj, srpanj i kolovoz kada je najveća popunjenost smještajnih kapaciteta i najviše turista na obali. Prije početka same glavne turističke sezone, tekle su pripreme za masovni dolazak turista, što domaćih, što inozemnih. Naglasak je svakako na smještajnim kapacitetima, poboljšanju infrastrukture, opskrbe trgovina hranom i pićem, ali i zdravstvenoj njezi u bolnicama. Tijekom osamdesetih godina lokalne vlasti u Istri donosile su uredbе o ponašanju sudionika turističke ponude. To se odnosilo na vlasnike ugostiteljskih i turističkih objekata koji su morali istaknuti na vidnom mjestu cjenik pića, jela i smještaja.⁹⁸

Također, za što ugodniji boravak turista na Istarskoj obali, brinula se radna organizacija Arenaturist. Naime, prije početka rekordne sezone 1986. godine, Arenaturist je bila u završnici izgradnje Punta Verudele s novih 200 ležaja apartmanskog tipa.⁹⁹ Dakle, izgrađeno je turističko naselje Punta Verudela s hotelima Histria i Palma koje s postojećim naseljem Verudela i hotelima Brioni i Park zaokruživalo turistički poluotok Verudela.¹⁰⁰

Osim Pule, nacionalni park Brijuni također je ušao u projekt značajnih investicija za pripremu sezone. Uređen je restoran hotela Beograd u Fažani gdje je otvorena i prodavaonica suvenira, a na Velikom Brijunu su uređena dva igrališta za tenis i nabavljen je vlak za prijevoz turista.¹⁰¹

Prije početka glavne turističke sezone, u Poreču je završena izgradnja hotela Diamant, Fortuna i Tamaris. U turističkom naselju Lanterna izgrađeno je 400 novih ležaja, dok je postojeći hotel Mediteran nadograđen sa 70 novih ležaja.¹⁰² Osim toga,

⁹⁸ Orlić, Ivona, *Istra kroz tri generacije: između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, Pazin, 2013., 60.

⁹⁹ „Glavna turistička sezona (ipak) može početi“, *Glas Istre*, 12. lipnja 1986., 13.

¹⁰⁰ Čabaravdić, Asim, *Turizam u Istri od davnina do danas*, Čakavski sabor, Žminj, 2019., 39.

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² „U novu sezonu s novim kapacitetima“, *Glas Istre*, 30. svibnja 1986., 6.

hotel Riviera koji u jednom danu ugošćuje i do 35 000 turista, od 1986. godine bogatiji je za 1000 novih kreveta, te nekoliko restorana i barova.¹⁰³

U Rovinju se također ulagalo za što uspješniju turističku sezonu. Turističko poduzeće Jadran iz Rovinja uložio je u hotele Montauro i Eden, zatim je izgrađen naturistički kamp Monsena, autokamp Veštar i zabavni centar Monvi.¹⁰⁴ Dakle, osim povećanja smještajnih kapaciteta, nastojalo se obogatiti i noćni život tijekom turističke sezone.

Poduzeće Istraturist iz Umaga otvorio je nove autokampove Kanegra, Finida i Ladin Gaj. Proširuje se apartmansko naselje Stella Maris i gradi se teniski centar gdje je 1990. godine održan prvi teniski ATP turnir.¹⁰⁵

Krajem 1989. godine Istra je raspolagala s 260 766 kreveta, od čega u osnovnim kapacitetima 60 727 odnosno 23,3%.¹⁰⁶ To je velika brojka u odnosu na broj stanovnika u Istri 1981. godine. Naime, prema popisu stanovništva, Istra je brojala 188 332 stanovnika, što znači da je imala više kreveta nego lokalnog stanovništva. U odnosu na 1971. godinu ukupni kapaciteti povećani su čak za 2,3 puta.¹⁰⁷

Problem se javlja u razmještanju smještajnih kapaciteta u Istri pa zbog toga to područje nije ravnomjerno turistički razvijeno. Naime, većina turističkih smještajnih kapaciteta kao i prometa ostvarivalo se u uskom priobalnom prostoru zapadne i južne obale poluotoka. To se odnosilo na Pulu, Umag, Novigrad, Poreč, Vrsar, Rovinj i Medulin. Dakle, u tržišnom smislu orijentacija turističkog prometa značila je izdavanje aranžmana koji su turiste poglavito vezali za plažu, pa se može reći da su turistički aranžmani bili sinonimi za kupanje i odmor. Razvoj smještajnih kapaciteta uz obalu doveo je do turističke nerazvijenosti središnje Istre.

O zadovoljstvu smještajnim kapacitetima diljem Istre, ali i čitave Jugoslavije najbolje prikazuje anketa koju je provodio turoperator Yugotours iz Londona. Anketa se provodila osamdesetih godina na uzorku od deset tisuća turista iz Velike Britanije, a obuhvaćala je oko 36 hotela iz cijele Jugoslavije podijeljenih u šest grupa, ovisno o

¹⁰³ „Tisuću novih kreveta“, *Glas Istre*, 9. lipnja 1986., 4.

¹⁰⁴ Čabaravdić, 39.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto, 40.

¹⁰⁷ Isto.

broju turista što su u njima boravili, a priznanje je dobilo i osam istarsko- kvarnerskih hotela.¹⁰⁸ Među njima su porečki hoteli Albatros i Delfin i lovranski Beograd u kojima su gosti bili najzadovoljniji dvije godine za redom, a zatim slijede Materada u Poreču, Girandella Rabac i opatijski hoteli Kvarner, Imperial i Kristal.¹⁰⁹ Ta su istraživanja pokazala da je kvaliteta usluga pored cijena jedan od najznačajnijih činitelja koji opredjeljuju britanske turiste da se odluče na odmor u Jugoslaviji.

Pregled najznačajnijih i najboljih hotela u Istri moglo se je pronaći u turističkim vodičima Istre.¹¹⁰ U njima se navodio naziv hotela, njegova kategorija i kontakt broj za rezervaciju smještaja. Vodiči su sadržavali informacije o sadržaju samog hotela, pa je tako većina hotela imala restoran, terasu s pogledom na more, zabavni centar, TV salon, bazen za plivanje i sportsko- rekreacijske sadržaje.¹¹¹ Samo neki od hotela imali su vlastitu plažu sa snack- barom i saunu (primjerice hotel Eden u Rovinju).¹¹²

Važnu ulogu u predstavljanju gradova diljem Istre imali su turistički vodiči koji su promovirali njezine ljepote, a posebice arhitekturu zajedno sa savjetima što u Istri valja posjetiti.¹¹³ Tako se primjerice za Pulu, osim amfiteatra, spominju i Dvojna vrata, crkva sv. Marije Formose i Augustov hram.¹¹⁴ Mnoštvom fotografija i povijesnim pregledom svake građevine nastojalo se čitatelja upoznati s poviješću ovog grada i zanimljivostima zbog čega treba posjetiti svaku od njih. Vodiči su nudili sažet opis kulturne baštine s najvažnijim podacima od osvajanja raznih naroda pa sve do razdoblja Jugoslavije.¹¹⁵ Može se reći da je duga i burna povijest grada ostavila mnoge spomenike kulture koji i danas podsjećaju na civilizacije koje su nekad bile prisutne na Istarskom poluotoku.

Osim turističkih vodiča, časopis *Vikend* također je imao važnu ulogu u predstavljanju Pule, a posebice njezine kulturno-povijesne baštine. Osim povijesnog pregleda, autor članka daje savjet za zanimljivu šetnju Pulom spominjući znamenitosti koje su svakako korisne za izletnike i turiste.¹¹⁶ Osim turističkih

¹⁰⁸ „Gosti izabrali najbolje hotele“, *Glas Istre*, 7. prosinca 1980., 7.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Živanović Ilija, *Istra – YU vodič*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1988., 60.

¹¹¹ Isto, 61.

¹¹² Isto, 62.

¹¹³ Isto, 20-49.

¹¹⁴ Isto, 38.

¹¹⁵ Isto, 48.

¹¹⁶ Hlebec, Željko, „Prvomajski pozdrav Puli“, *Vikend*, 935, 25. travnja 1986., 9.

atraktivnosti mjesta, u časopisu su se mogli pronaći i brojevi turističkih biroa, hotela za smještaj turista i preporuke za najbolje restorane.¹¹⁷

Dakle, može se reći da se osim uređenja hotela prije početka same turističke sezone velika važnost pridavala i njihovom predstavljanju kroz razne turističke vodiče koji su bili dostupni osamdesetih godina u čitavoj Jugoslaviji. Iz godine u godinu nastojalo se što više ulagati u turističke smještajne kapacitete zbog velikog priljeva gostiju tijekom turističke sezone. Na što reprezentativniji način htjela se je pokazati usluga svakog hotela, a iz godine u godinu nastojalo se povećavati ponudu, što povećanjem smještajnih kapaciteta, što proširenjem usluga za turiste u hotelima. Svakako da su se ovdje razmatrale potrebe turista i što oni u pravilu traže tijekom odmora na obali. Najveći naglasak bio je stavljen na vraćanje turista u određene hotele i iduće turističke sezone. Razlog tome djelomično leži i u činjenici što je primjerice u Istri najviše razvijen ljetni turizam, dok ostalih oblika turizma u ostalim mjesecima u godini gotovo da nije bilo, već se to vrijeme iskorištavalo za pripremu ljetne sezone. Osim hotela i apartmana, velika važnost se pridavala restoranima i proširenju gastronomske ponude. Tako je primjerice razvoj masovnog turizma u drugoj polovici 20. stoljeća sa sobom donio i bogatiju gastronomsku ponudu u restoranima. Smatralo se da gosti nisu zadovoljni običnom svakodnevnom hranom, već *a la carte* ponudom. To se pokazalo kao veliki promašaj, jer upravo ti *a la carte* gosti (oni koji sami odabiru hranu u hotelu) nisu bili zadovoljni ponudom pa su odlazili u obližnje restorane i otkrivali, neka za njih nova, tradicionalna istarska jela.

Bez obzira na zadovoljstvo ili nezadovoljstvo gostiju uslugom u hotelima i ostalim smještajnim kapacitetima, Istra, ali i čitava Jugoslavija imala je velik priljev gostiju tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća, a kapaciteti koji su prošireni i renovirani isključivo za turističku sezonu bivali su punima. Zbog toga se može reći da je cilj svakako ispunjen.

5.2. Više gostiju nego kreveta

Velike gužve na prometnicama na ulazak u Istru obilježavale su gotovo svako ljeto osamdesetih godina. Turistička središta poput Pule, Poreča i Rovinja tijekom

¹¹⁷ Isto.

ljetnih mjeseci bila su najviše bogata turistima. Gotovo svake godine tražio se krevet više u hotelima i turističkim naseljima, posebice u Rovinju i Poreču.¹¹⁸ Ovakav trend nije bio samo u glavnoj turističkoj sezoni, već je popunjenost hotela, kampova i apartmana bila zadovoljavajuća u predsezoni, pa je svaka nova turistička sezona bila svojevrsno iznenađenje za iznajmljivače, radnike u turizmu i ugostitelje.

Tablica 1. Broj turista i noćenja u Istri od 1986. do 1990. godine
(izvor: Statistički godišnjak Zajednice općine Rijeka 1978. – 1992.)

GODINA	TURISTI	NOĆENJA
1986.	2.428.000	22.501.000
1987.	2.419.000	21.779.000
1988.	2.446.000	21.826.000
1989.	2.264.000	19.813.000
1990.	2.094.000	17.468.000

Iz ovih podataka proizlazi da je turistički promet Istre bio najveći 1986. i 1988. godine. Najveći broj noćenja zabilježen je 1986. godine kada je čitavoj Hrvatskoj zabilježen rekordan porast.

U spomenutom razdoblju, Istra je bila najjača turistička regija u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Takav zaključak proizlazi i činjenice da je Istra, s udjelom u teritoriju Hrvatske od svega 5,6%, odnosno od 1,2% Jugoslavije, rekordne 1986. godine ostvarila 22,5 milijuna noćenja i sudjelovala s 38% u ukupno ostvarenim noćenjima Hrvatske, odnosno Jugoslavije s 23%.¹¹⁹ Istra je noćenjima inozemnim turista iste godine sudjelovala sa 42% na razini Hrvatske, a čitave Jugoslavije sa 34%.

Tablica 2. Broj dolazaka turista po općinama Istre od 1986. do 1990. godine
(izvor: Statistički godišnjak Zajednice općine Rijeka od 1978. do 1992. godine)

¹¹⁸ „Do posljednje postelje“, *Glas Istre*, 21. svibnja 1987., 7.

¹¹⁹ Čabaravdić, 42.

GODINA	POREČ	PULA	ROVINJ
1986.	838.000	514.000	367.000
1987.	807.000	529.000	338.000
1988.	814.000	532.000	336.000
1989.	745.000	521.000	287.000
1990.	739.000	466.000	277.000

Prema broju dolazaka turista vidljivo je da Poreč ima znatno veći turistički priljev u odnosu na Pulu i Rovinj. Zbog stalnog rasta smještajnih kapaciteta diljem Istre, povećanja broja noćenja i dolazaka domaćih i inozemnih turista, porasta zaposlenosti i većeg deviznog prihoda, turizam je 1990. godine imao udio od 19,36% u ostvarenom društvenom proizvodu Istre.¹²⁰ Drugim riječima, turizam je uz prerađivačku industriju postao jedna od dominantnih gospodarskih djelatnosti.¹²¹

Tablica 3. Broj noćenja turista po općinama Istre od 1986. do 1990. godine
(izvor: Statistički godišnjak Zajednice općina Rijeka od 1978. do 1992. godine)

GODINA	POREČ	PULA	ROVINJ
1986.	8.446.000	3.969.000	3.214.000
1987.	7.972.000	4.023.000	2.917.000
1988.	6.902.000	3.956.000	2.539.000
1989.	6.756.000	3.206.000	2.108.000
1990.	6.638.000	3.674.000	2.320.000

¹²⁰ Isto, 43.

¹²¹ Isto.

Iz tablice je vidljivo da Poreč ima veći broj noćenja u odnosu na općine Pula i Rovinj. Najveći promet ostvario je upravo 1986. i 1987. godine. Turizam je sve više donosio devize, što je bilo prepoznato i u Poreču, pa je čitav sustav bio naklonjen upravo njegovom razvitku.

Već nakon 1987. godine turistički promet u obliku noćenja počinje opadati, a 1990. godine situacija već postaje jasna. Kriza koja je pogodila čitavu Jugoslaviju još početkom osamdesetih godina počela se sve više produbljivati što je ostavilo traga i na turizmu. Iako je turizam donosio važne devize državnom proračunu, inflacija i gospodarska kriza koja je zahvatila gotovo cijelu državu imala je velike odjeke u putovanjima građana.

Nakon vrlo uspješnih turističkih sezona tijekom osamdesetih godina uslijedilo je razdoblje stagnacije turizma u Hrvatskoj. Domovinski rat je osim ljudskih žrtava nanio velike štete gospodarstvu i turističkim kretanjima stanovništva. U takvim okolnostima Hrvatska bilježi znatan pad turističkog prometa tijekom pet godina ratnih zbivanja. Razlog tome pridodaje činjenica da je turizam bio posebno osjetljiv na negativne utjecaje jer svoj imidž i privlačnost temelji na atraktivnostima turističke destinacije i njezinih resursa, sigurnosti gostiju i udobnosti smještaja.

I pored pet ratnih godina turizam u Hrvatskoj nije potpuno prestao. U tom razdoblju oživljavaju putovanja domaćeg stanovništva na obalu. To se posebno odnosi na područje Istre koje je unatoč ratnoj agresiji devedesetih godina ostvarila najveći turistički promet u Hrvatskoj. Kao glavni gospodarski prioritet od osamostaljenja Republike Hrvatske isticao se turizam. Uslijedilo je razbolje privatizacije i pretvorbe, nova kategorizacija objekata na obali i javlja se potreba za unaprjeđenjem kvalitete turističke ponude na području Istarskog poluotoka. Treba napomenuti da turistički kapaciteti Istre nisu bili izloženi direktnom uništenju i razaranju, ali su ipak ratne posljedice imale značajnog utjecaja na te kapacitete. U mnoge smještajne objekte koji su bili namijenjeni gostima tijekom turističke sezone smješteni su izbjeglice i prognanici iz istočnog djela Hrvatske, kao i iz Bosne i Hercegovine. U Istri su mnogi hoteli i turistički objekti bili devastirani i nisu se mogli koristiti u turističke svrhe. Smještajni kapaciteti tijekom ratnih godina bili su bitno smanjeni za otprilike devet tisuća kreveta.¹²² Razlog takvog smanjenja je u tome što

¹²² Gračan, 89.

su neki objekti bili u izgradnji, pa su zatvoreni jer je nedostajalo kapitala za njihovu rekonstrukciju i završetak radova.

Unatoč ratu devedesetih godina i gospodarskoj krizi koja je svoje odjeke imala osamdesetih godina, u Hrvatskoj se ostvarivalo oko 60% ukupnog turističkog prometa i to 79% inozemnog i 41% domaćeg.¹²³ S obzirom na registriran turistički promet domaćeg stanovništva možemo zaključiti da je bio malen udio domaćeg stanovništva u ukupnom udjelu turističkog prometa Hrvatske; boravak na putovanju je bio manji u odnosu na boravak inozemnih turista; najveća koncentracija domaćeg stanovništva u sjevernoj Dalmaciji tijekom turističke sezone.¹²⁴

Tablica 7. Ukupan turistički promet inozemnih i domaćih gostiju
u Istri i Hrvatskoj od 1990. do 1996. godine
(izvor: Statistički ljetopis Republike Hrvatske od 1990. do 1996. godine)

GODINA	INOZEMNI GOSTI	DOMAĆI GOSTI	UKUPNO U ISTARSKOJ ŽUPANIJI	UKUPNO GOSTIJU U HRVATSKOJ	UDIO ISTARSKE ŽUPANIJE U RH (%)
1990.	1.340.000	754.000	2.094.000	8.497.000	24,60
1991.	192.000	422.000	614.000	2.146.000	28,60
1992.	722.000	174.000	896.000	2.010.000	44,60
1993.	884.000	184.000	1.068.000	2.363.000	45,20
1994.	1.211.000	209.000	1.420.000	3.402.000	41,70
1995.	685.000	208.000	893.000	3.438.000	26,00
1996.	1.217.000	174.000	1.391.000	3.899.000	35,70

¹²³ Mikačić, Vesna, „Karakteristike domaćeg turizma u Hrvatskoj“, *Acta Turistica*, vol. 8, no. 1 (lipanj 1996.), Zagreb, 1996., 5.

¹²⁴ Isto, 17.

Prema podacima iz tablice može se zaključiti da turistički promet nakon 1990. godine naglo počinje padati u iduće dvije godine koje su uslijedile. Zatim ponovno raste u 1993. i 1994. godini, a uslijed vojnih akcija za oslobođenje hrvatskog teritorija 1995. godine (Bljesak i Oluja) ponovno se smanjuje. Godinu oporavka turističkog prometa predstavlja 1996. godina kada je rat u Hrvatskoj okončan.

Treba naglasiti da je Istra usprkos ratnim godinama ostvarila najveći udio turističkog prometa u Hrvatskoj 1992. i 1993. godine s udjelom od 44,60% i 45,20% . To je skoro polovina od ukupnog ostvarenog turističkog prometa u cijeloj državi. Može se zaključiti da je rat turistički promet Hrvatske vratio na razinu šezdesetih godina 20. stoljeća.

Tablica 8. Broj noćenja domaćih i inozemnih gostiju
na području Istarske županije od 1990. do 1996. godine
(izvor: Statistički ljetopis Istre, Primorja i Gorskog kotara od 1990. do 1996. godine)

GODINA	INOZEMNI GOSTI	DOMAĆI GOSTI	UKUPNO U ISTARSKOJ ŽUPANIJI	UKUPNO GOSTIJU U HRVATSKOJ	UDIO ISTARSKE ŽUPANIJE U RH (%)
1990.	12.184.000	5.285.000	17.469.000	52.523.000	33,30
1991.	1.438.000	2.588.000	4.026.000	10.158.000	39,60
1992.	5.213.000	984.000	6.197.000	10.725.000	57,80
1993.	6.689.000	895.000	7.583.000	12.908.000	57,80
1994.	9.253.000	960.000	10.213.000	19.977.000	58,70
1995.	5.197.000	1.020.000	6.217.000	12.855.000	51,10
1996.	8.729.000	781.000	9.510.000	21.456.000	48,20

Prema podacima iz tablice može se zaključiti da je najviše noćenja bilo tijekom 1990. godine na području Istarske županije kada je sudjelovala u trećini ostvarenih noćenja u cijeloj Hrvatskoj. Blagi pad slijedi idućih godina sve do 1994. godine kada

broj noćenja ponovno raste, a Istra ima 58,70% udjela u noćenjima čitave Hrvatske. Ratna zbivanja u državi obilježila su 1995. godinu kada ponovno dolazi do pada u broju noćenja, a po završetku rata Istra ponovno bilježi porast noćenja.

5.3. Inozemna i domaća noćenja

Kao što je već spomenuto, najuspješnije razdoblje hrvatskog turizma bilo je od 1986. i 1988. godine. Godine 1986. na prostoru Hrvatske zabilježen je najveći broj noćenja. Te godine više od 68 milijuna turista noćilo je na prostoru Hrvatske, a oko 87% odnosi se na noćenja inozemnih turista.¹²⁵ Iduće godine zabilježen je najbolji do tada rezultat turističkih agencija u povijesti hrvatskog turizma. Od 10,5 milijuna turista (84% inozemnih), turističke agencije bile su zaslužne za 22,3% dolazaka i gotovo 30% ostvarenih noćenja, drugim riječima to je bila trećina ostvarenog prometa u Hrvatskoj.¹²⁶ Njihova uloga je bila izrazito važna za pojačavanje interesa za dolazak inozemnih turista na jadransku obalu.

Tablica 4. Dolasci inozemnih gostiju u općinama
Pula, Rovinj i Poreč od 1986. do 1990. godine

(izvor: Promet turista u primorskim općinama od 1986. do 1990. godine)

GODINA	PULA	POREČ	ROVINJ
1986.	255.433	423.185	258.155
1987.	262.977	594.075	238.387
1988.	275.113	593.894	233.645
1989.	241.590	547.653	211.727
1990.	235.956	524.700	202.139

Iz tablice je vidljivo da je općina Poreč ostvarivala najveći promet inozemnih gostiju u razdoblju od 1986. do 1990. godine u odnosu na preostale dvije općine. Blagi pad prometa uočljiv je krajem 1989. i početkom 1990. godine.

¹²⁵ Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 169.

¹²⁶ Isto, 169.

Prema statističkim podacima, oko 40% inozemnih gostiju boravilo je u osnovnim smještajnim kapacitetima, a u kampovima oko 25%.¹²⁷ Motivi putovanja inozemnih turista prilično su raznovrsni, a kao najznačajniji motiv dolaska ističu se sunce i more. Zatim slijede mir i tišina, klima, prirodne ljepote i slično.¹²⁸ Ono na čemu se treba poraditi u sljedećim godina je svakako sport, rekreacija i zabava.

Tablica 5. Dolasci domaćih gostiju u općinama
Pula, Poreč i Rovinj od 1986. do 1990. godine
(izvor: Promet turista u primorskim općinama od 1986. do 1990. godine)

GODINA	PULA	POREČ	ROVINJ
1986.	257.138	226.499	108.632
1987.	263.458	211.691	99.778
1988.	256.291	217.527	99.635
1989.	276.996	194.068	75.771
1990.	221.425	212.865	70.465

Uspoređujući ove dvije tablice, može se zaključiti da na području Pule (uključujući Banjole, Fažanu, Galižanu, Krnicu, Medulin, Peroj, Premanturu i Vodnjan) nije bilo većih oscilacija i razlika u domaćem i inozemnom dolasku gostiju. To nije bio slučaj u Poreču (uključujući Funtanu, Tar i Vrsar) i Rovinju (uključujući Bale). Naime, obje općine brojale su gotovo dvostruki broj inozemnih gostiju u odnosu na domaće goste u razdoblju od 1986. do 1990. godine.

Može se zaključiti da je Pula i okolica bila redovita turistička destinacija domaćem gostu s manjom platežnom moći u odnosu na inozemnog gosta. Vjerojatno se radilo i o nižim cijenama smještaja u odnosu na Rovinj i Poreč koji su prema svemu sudeći bili po mjeri inozemnom gostu.

¹²⁷ *Promet turista u primorskim općinama od 1986. do 1990.*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1990., 34.

¹²⁸ Gračan, 116.

Prema statističkim podacima najviše turista na području Istre bilo je iz Njemačke, Velike Britanije, Italije, Austrije, Slovenije i Nizozemske, a u nešto manjem broju dolazili su iz skandinavskih zemalja i Mađarske.¹²⁹

Valja napomenuti da potrebe turista i motivacija dolaska na ljetovanje početkom devedesetih godina u odnosu na osamdesete godine nisu bile iste. Glavni proizvod turističke destinacije bio je sunce i more što se smatralo dovoljnim za privlačenje turista. Zbog velike konkurentnosti zemalja koje također imaju izlaz na čisto more počinje se sve više obraćati pozornost na potrebe turista u Hrvatskoj. Tako je zabilježeno da turisti žele osjetiti pravu domaću atmosferu mjesta, boraviti u netaknutoj prirodi i više sudjelovati u odmoru.¹³⁰

Kao još jedan problem u turizmu Istre, ali i čitavog Jadrana nameće se sezonski karakter, jer se u dva ljetna mjeseca ostvarivalo preko 60% od ukupno ostvarenih noćenja u jednoj godini. To bi značilo da je najveći broj objekata u ostalim mjesecima van turističke sezone prazan.

Nakon rata najviše se radilo na obnovi turističkih smještajnih kapaciteta i njihova vraćanja u prvobitan i atraktivan sjaj. Postupno se počinju vraćati strani turisti, a njihovim povratkom sve više raste interes stranih ulagača. Osnovni ciljevi takve investicijske politike bili su: podizanje kvalitete smještajne ponude, unaprjeđenje raznolikosti ugostiteljske ponude, povećanje kvalitete i obogaćivanje ponude sporta i zabave i promjena strukture smještajne ponude.¹³¹ Istra je bila posebno privlačna stranim ulagačima zbog povoljnog geografskog položaja, dobre prirodne osnove, bogate kulturne baštine i razvijenosti brojnih gospodarskih grana. Turizam se nastojalo postaviti na višu razinu po ugledu na svjetska turistička tržišta. Njegova jednoličnost sve je više dolazila do izražaja nakon razdoblja masovnog turizma sedamdesetih i osamdesetih godina. Iako je turistički promet ponovno bio u rastu nakon Domovinskog rata željelo se ukazati na važnosti novih sadržaja koji će poboljšati cjelokupni turistički imidž Istre. Kvantiteta se sve više nastojala smanjiti, a kvaliteta ugostiteljskih usluga i smještaja povećati. Razvoj Istre kao turističke destinacije praćen je nedostatkom turističkih atrakcija kao što su tematski parkovi,

¹²⁹ Isto, 98.

¹³⁰ Uravić, Lenko, „Značaj stranih investicija za turizam Istre“, *Ekonomska istraživanja*, Vol. 22, No.1., 2009., 8.

¹³¹ Isto, 10.

golf tereni, wellness centri, rekreacijski sadržaji i slično.¹³² Devedesetih godina se smatralo da na taj način Istra zbog nerazvijenosti turističkih proizvoda ne može konkurirati na međunarodnim tržištima.

Od 1993. godine započinju veća inozemna vlasnička ulaganja u Istarsku županiju, a ona će se nastaviti i u 21. stoljeću. Izravna ulaganja 1993. godine iznosila su 13,5 milijuna eura, zatim ulaganja padaju, a 1997. godine ponovno rastu kada se ulaže 21,4 milijuna eura.¹³³ Najviše stranih ulagača bilo je iz Italije (56,75%), Luksemburga (17,24%), Švicarske (17,23%), Slovenije (4,52%) i Danske (2,71%).¹³⁴

Dakle, može se zaključiti da se svim naporima željelo predstaviti Istru kao poželjnu i kvalitetnu turističku destinaciju Mediterana i Europe i da turistički proizvod Istre bude prepoznat na vodećim svjetskim tržištima.

Problem koji je također bio dominantan devedesetih godina u Istri odnosi se na neravnomjernost turističkog razvoja. Naime, turistički promet se ostvarivao u priobalnom području zapadne i južne obale poluotoka odnosno u gradovima i naseljima kao što su: Umag, Novigrad, Vrsar, Rovinj, Pula, Medulin i Rabac.¹³⁵ Unutrašnjost Istre ostala je gotovo netaknuta turističkim kretanjima što je pridonijelo nerazvijenosti tog područja. Takav problem nastojao se sve više riješiti krajem devedesetih godina uvođenjem novih oblika turizma, primjerice selektivnog turizma.

5.4. Domaćem gostu ljetovanje ipak preskupo?

Većinu turističkog prometa činili su inozemni gosti koji za razliku od domaćih ostajali u prosjeku do tri dana više na obali. Tome pridodaje i činjenica da je domaćem gostu puna pansionarska usluga, primjerice u hotelu, ipak preskupa.¹³⁶ Ako tome pridodamo svakodnevne potrebe poput hrane i pića, jednoj četveročlanoj obitelji s prosječnim primanjima nikako nije bilo isplativo putovanje na obalu. Takvog mišljenja je i Tijana Prpić iz Osijeka koja s mužem i dvoje djece ljetuje u Puli od 1988.

¹³² Isto.

¹³³ Isto, 11.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Vukonić, Boris, „Istra u novoj politici razvoja hrvatskog turizma“, *Zbornik radova znanstvenog skupa „Susreti na dragom kamenu“*, Fakultet ekonomije i turizma dr. Mijo Mirković, Pula, 1994., 80.

¹³⁶ Mikačić, „Karakteristike domaćeg turizma u Hrvatskoj“, *Acta Turistica*, vol. 8, no. 1 (lipanj 1996.), 15-17.

godine: „Na odmor u Pulu dolazimo već preko dvadeset godina, ali ne svake godine jer naš mjesečni kućni budžet ne pokriva sve troškove na moru i kod kuće. Ne trošimo na smještaj jer imamo rođaka u Puli koji nas ugošćuje oko desetak dana tijekom ljeta. Iako ne plaćamo smještaj, ostali troškovi poput hrane, pića, odlaska u grad u večernjim satima itekako „isprazni“ moj džep. Pula je prilično skup grad za život. Da si priuštimo jedan odmor na moru moramo štedjeti nekoliko mjeseci unaprijed.“¹³⁷

Zbog sve većeg priljeva stranih gostiju osamdesetih godina, nastojalo se smanjiti cijene smještaja domaćim gostima iz Hrvatske u sezoni od 25 do 30%. To je bilo tek djelomično rješenje, pa se također razmišljalo o pomicanju školskih praznika, budući da većina roditelja planira godišnji odmor prema školskim praznicima.¹³⁸ Unatoč raznim strategijama i planovima, ipak je broj domaćih u odnosu na inozemne goste bio u znatnom padu. Putovanja na obalu najviše su bila motivirana sportskim manifestacijama, kongresima i drugim skupovima u okviru poslovnih obveza.

Negativan trend rasta cijena odrazio se i na ugostiteljske objekte, posebice restorane. Krajem osamdesetih godina zbog naglog rasta cijena hrane i pića, restorani nisu privlačili inozemne goste, a domaćeg turista u takvom objektu gotovo da nije niti bilo. Kvaliteta usluge ostala je ista, a cijene su se mijenjale i do tri puta tijekom turističke sezone. Domaći gosti nemaju novca za neko kvalitetnije jelo i piće u restoranu, a strani gosti su se uglavnom ljutili zbog uzastopnih poskupljenja. Nije im nikako bilo jasno na koji način pizza koja je koštala dvije tisuće dinara, u nekoliko dana može porasti na dvostruko veću cijenu.¹³⁹ Iako su cijene smještaja, restorana, prijevoza rasle i dosezale svoj vrhunac, Istra je unatoč tome brojala više milijuna noćenja tijekom turističke sezone.

Osim domaćih turista u kućnoj radinosti, mnogo njih odlučilo se i na provođenje godišnjeg odmora u kampu. Bračni par iz Varaždina, Nevenka i Damir Matić svoj godišnji odmor provode u kampu „Stupice“ u Premanturi: „Dolazimo ovdje na tri tjedna najčešće u srpnju. Oboje volimo sunce, more i odmor u prirodi, to je ono što jedva čekamo cijele godine. Iz Varaždina do Pule putujemo osobnim

¹³⁷ Prpić Tijana, rođena 1969. godine, turist, intervju, 18. kolovoza 2020.

¹³⁸ „Okretanje domaćem gostu“, *Glas Istre*, 19. srpnja 1988., 4.

¹³⁹ „Skupoća ispraznila restorane“, *Glas Istre*, 24. lipnja 1988., 6.

automobilom, a sa sobom ponesemo i ponešto hrane. U prirodi smo, pa puno novca ne trošimo na ljetovanju osim na osobne potrepštine. Lijepo je doći svake godine iznova i boraviti na čistom zraku i predivnim plažama. More je svake godine čisto, a vrijeme nas uglavnom posluži. Nismo imali neugodna iskustva, a s ostalim kampistima već godinama držimo dobro- susjedske odnose. Stekli smo mnoga prijateljstva, pa nam svako ljetovanje u Puli i okolici ostaje u vrlo lijepom sjećanju.“¹⁴⁰

Hoteli su također osim inozemnih brojali i dolaske domaćih gostiju. Mladi par iz Zagreba, Ana i Siniša Mucak osamdesetih godina ljetovali su u hotelu „Brioni“ u Puli: „Svako ljeto dolazimo u Pulu i najčešće biramo hotel u blizini mora. Osamdesetih godina boravili smo u hotelu Brioni gdje smo uplaćivali ljetovanje za šest dana. Cijena hotela nije bila baš jeftina, a noć s doručkom bi platili oko 500 000 dinara za dvije osobe. Najviše pamtimo ljubaznost osoblja i kvalitetnu hranu koja se nudila u restoranima. Oboje smo ljubitelji ribe, pa nam je najdraže na ljetovanju pojesti dobru oradu ili lignje. Prvim dolaskom u Pulu davne 1985. godine iznenadila nas je pristupačnost lokalnog stanovništva budući da u to vrijeme nije postojao GPS i Internet kao u današnje vrijeme pa se može svaka lokacija provjeriti za lakše snalaženje u novoj sredini. Istraživali smo Pulu obilazeći grad, a u najljepšem sjećanju nam svake godine ostaje Verudela na kojoj i najviše vremena provodimo.“¹⁴¹

Osim onih koji su dolazili u Pulu na ljetovanje, zabilježila sam jedno putovanje iz Istre u Dalmaciju. Danijel Županić iz Pule tijekom osamdesetih godina putovao je u posjetu baki u Vodice: „Svako ljeto nakon završetka školske godine boravio sam oko tri tjedna kod bake u Vodicama. Budući da sam provodio ondje skoro mjesec dana stekao sam društvo s kojim još i danas provodim vrijeme tijekom ljetovanja. Bilo je to bezbrižno razdoblje kada smo od jutra do mraka bili na pješčanoj plaži i uživali u raznim igrama koje smo osmišljavali. Volio sam doći u Vodice jer mi je takvo ljetovanje pružalo odmak od Pule gdje mi je sve više- manje bilo poznato.“¹⁴²

Dakle, može se zaključiti da stanovništvo Istre osim što je tijekom ljetne sezone „primalo“ turiste u velikom broju također bilo motivirano putovanjima izvan svog mjesta boravka. To je moglo uključivati posjet rodbini ili jednostavnu znatiželju za putovanjem, primjerice u Dalmaciju.

¹⁴⁰ Matić Nevenka i Damir, rođeni 1965. i 1963. godine, turisti, intervju 13. kolovoza 2020.

¹⁴¹ Mucak Ana i Siniša, rođeni 1970. i 1971. godine, turisti, intervju, 18. kolovoza 2020.

¹⁴² Županić, Danijel, rođen 1965. godine, turist, intervju, 18. kolovoza 2020.

5.5. Turistička sezona smanjuje nezaposlenost

Nezaposlenost u Istri tijekom travnja, svibnja i lipnja znatno se smanjuje. Zaposlenost se naglo povećava u uslužnim djelatnostima poput kafića, restorana, hotela i trgovina.¹⁴³ Ovdje se radi uglavnom o sezonskim radnicima koji se zapošljavaju za vrijeme trajanja turističke sezone, jer sve veći broj dolazaka gostiju zahtjeva i veći broj radnika. Prema anketama koje je provodio Tomas- 87, anketirani strani posjetioци davali su najveće ocjene upravo gostoljubivosti osoblja. To se odnosi na konobare, osoblje recepcija hotela i prodavače u trgovinama.¹⁴⁴

Dakle, turistička sezona zahtijevala je što veći broj sezonskih radnika koji su činili 40% svih zaposlenih kadrova.¹⁴⁵ Problem s radnom snagom u turizmu bila je njihova niska stručna sprema, te su zbog toga dobivali i manje plaće. To je rezultiralo manjom motiviranošću za rad i produktivnošću, a učinci rada bili su vrlo slabi. Svi ti čimbenici utjecali su na smanjivanje ukupne kvalitete usluge cijelog turističkog sektora.

Početak osamdesetih godina Istra prvi puta nakon rata brojem stanovnika dosegla je maksimum od 188 332 stanovnika.¹⁴⁶ Razlog tome je doseljavanje stanovništva iz drugih dijelova Hrvatske i Jugoslavije. Turizam je bio prepoznat kao izvor prihoda i zarade, a obala postaje najpoželjnije mjesto za naseljavanje. Godine 1981. Istra je u gotovo svim djelatnostima zapošljavala oko 74 302 radnika. U privredi je bilo zapošljavano oko 79,4% stanovništva od čega je 16,3% bilo zaposleno u turizmu i ugostiteljstvu.¹⁴⁷ Zanimanja kao što su: kuhari, slastičari, konobari, točionici pića, recepcionari i sobarice predstavljali su okosnicu i glavninu zaposlenih u turizmu i ugostiteljstvu. Oni su činili 84,1% od svih ugostiteljsko-turističkih radnika u Istri.¹⁴⁸ Ostatak zaposlenog kadra bili su: tehničko osoblje (4,4%), administrativno osoblje (4,3%) i rukovodeće osoblje (7,2%).¹⁴⁹ Budući da je turizam iz godine u godinu zahtijevao više radne snage, zabilježene su sve veće migracije stanovništva selo-grad (Premantura – Pula). Ukupno gledajući istarska naselja su u trenutku popisa 1981. godine zapošljavala 70 192 radnika. U mjestu prebivališta radilo je 64,3%

¹⁴³ „U Istri se smanjuje nezaposlenost“, *Glas Istre*, 14. srpnja 1987., 5.

¹⁴⁴ Mikačić, Vesna, „Stavovi o ponudi“, *Turizam*, 6, lipanj 1990., 105.

¹⁴⁵ Čabaravdić, 45.

¹⁴⁶ Blažević Ivan, *Turizam Istre*, Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb, 1984., 129.

¹⁴⁷ Isto, 132.

¹⁴⁸ Isto, 134.

¹⁴⁹ Isto.

stanovništva dok se preostali dio od 35,7% odnosio na radnike iz drugih gradova i regija.¹⁵⁰ Veliki dio sezonskih radnika činili su umirovljenici i mlado stanovništvo kao što su srednjoškolci, studenti i domaćice. Sezonci su u Istru dolazili iz gotovo svih država Jugoslavije, a najviše ih je dolazilo iz istočne Hrvatske, Like i Korduna, Dalmatinske zagore, Bosne i Hercegovine i Srbije.¹⁵¹

Rada u turističkoj sezoni prisjeća se Marko Štimac iz Osijeka: „Nije bilo jednostavno odlučiti se za takav korak tek nakon završene srednje škole. Saznao sam za posao u hotelu Riviera u Poreču te sam već nakon nekoliko dana počeo s radom kao konobar. Smjene su trajale više od osam sati, a plaća nije bila kakvu sam očekivao. Kao radnike nisu nas nagrađivali nikakvim bonusima pa sam već nakon mjesec dana počeo gubiti motivaciju. Ipak sam ostao raditi do kraja turističke sezone 1987. godine. Bilo je mnogo turista koji su dolazili u grupama, a posla iz dana u dan sve više. Da nisam dao otkaz na kraju sezone vjerojatno ne bih ostao ondje raditi niti da sam dobio bolju ponudu za posao u tom hotelu.“¹⁵²

Najčešće su radnici „trbuhom za kruhom“ dolazili raditi sezonu na moru što je bilo karakteristično za muškarce, dok je turizam pretežno tražio ženski rod koji se teže odvaja od obiteljskog doma. Kod zapošljavanja u ugostiteljsko- turističkim objektima najčešće su bile zapošljavane mlađe osobe (do 20 i od 20 do 35 godina starosti).¹⁵³ Problem koji se javljao osamdesetih godina jest nekvalificirana radna snaga bez mnogo radnog iskustva. Uvjeti rada nisu bili laki i jednostavni pa je većina radnika odustajala od rada u sezoni i nalazila drugi posao ili se vraćala kući.

Domicilno stanovništvo također se zapošljavalo u turističkim djelatnostima. Osim loših iskustava postojala su ona dobra, pa je neke rad u sezoni činio boljim radnicima. Među njima je Šimun Antolić iz Pule: „Radim kao kuhar u hotelu Histria u Puli već četrdeset godina. Zima nam je uvijek rezervirana za sređivanje hotela i sve druge poslove koji nisu toliko vezani uz kuhinju. Nekoliko mjeseci u godini smo kod kuće, ali primamo jedan dio plaće. Dok sam radio kao sezonski radnik osamdesetih godina plaćen sam bio samo u sezoni, a onda sam nakon pet godina rada prihvatio stalan posao. Moram priznati da su mi ljetni mjeseci puno draži jer se puno radi i

¹⁵⁰ Isto.

¹⁵¹ Isto, 136.

¹⁵² Štimac, Marko, rođen 1969. godine, radnik u turizmu, intervju, 18. kolovoza 2020.

¹⁵³ Blažević, 136.

stalno se nešto događa. Iako posla nema malo kao što je to tijekom zimskog perioda, vrijeme brže prolazi, svi se međusobno poznajemo godinama i funkcioniramo kao jedan i kada je najveća gužva u restoranu.“¹⁵⁴

Slična iskustva ima Dražen Skoko koji je 1988. godine bio zaposlenik pulskog aerodroma: „Ono što mi je najviše u sjećanju osamdesetih godina bila je jedna ljetna sezona koju sam radio na aerodromu. Kako nas nije bilo mnogo zaposlenih radio sam na gotovo svim odjelima. Preko turoperatora Yugotoursa došlo je mnogo Britanaca u Pulu i više od onog što je bilo najavljeno. Autobusi za svih nisu bili organizirani po protokolu pa je nastala čitava zbrka, jer su u sklopu paket aranžmana imali osiguran prijevoz do apartmana ili hotela. Toliko ljudi odjednom da je došlo na aerodrom nisam dugo vidio, ali smo na kraju uspjeli organizirati dodatne autobuse koji su ih odvozili s aerodroma. Bilo je stalno posla, od nezadovoljnih turista zbog otkazivanja letova, kašnjenja i slično, ali svakako što mi ostaje u lijepom sjećanju su brojna poznanstva koja sam stekao.“¹⁵⁵

Paralelno s razvojem turizma dolazi i do povećanja zanimanja za obrazovanjem kadrova koji su potrebni u hrvatskom turizmu.¹⁵⁶ Na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu obnovljen je poslijediplomski studij iz „ekonomike turizma“, a dubrovački Atlas 1986. godine osnovao je Odjel za sportski turizam, tzv. Atlas Adventure.¹⁵⁷ Taj odjel bavio se organiziranjem aktivnih odmora i izleta. Osim toga, 1974. godine u Opatiji se osnovao Hotelijerski fakultet koji je bio usmjeren na edukaciju i znanstveni razvoj kadrova u području turizma i ugostiteljstva.¹⁵⁸

Sve većim ulaganjima u putničke agencije od 1988. godine dolazi do novog i većeg vala zapošljavanja radne snage. Zabilježeno je oko šezdeset turističkih agencija sa sjedištem u Hrvatskoj, od koji se četrnaest nalazilo u privatnom vlasništvu.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Antolić, Šimun, rođen 1962. godine, radnik u turizmu, intervju, 20. kolovoza 2020.

¹⁵⁵ Skoko, Dražen, rođen 1968. godine, radnik u turizmu, intervju, 19. kolovoza 2020.

¹⁵⁶ Vukonić, Boris, *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb, 2005., 175.

¹⁵⁷ Isto, 175.

¹⁵⁸ „Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija“, Istrapedia, <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3227/fakultet-za-menadzment-u-turizmu-i-ugostiteljstvu>, 24. siječnja 2021.

¹⁵⁹ Isto, 176.

6. Turoperatori i turističke agencije

Složenica turoperator dolazi od engleske riječi *tour* što u prijevodu znači putovanje, odnosno putovati i *operator* što znači onaj koji djeluje, odnosno poduzetnik.¹⁶⁰ U doslovnom prijevodu turoperator predstavlja osobu koja organizira put. Može se reći da su turoperatori i trgovci na veliko koji je zadužen za paket putovanja, kao što su prijevoz, zemaljske usluge i smještaj. Turoperator kreira i organizira paušalna putovanja na veliko u svoje ime i za svoj račun za još nepoznate kupce, te na taj način kontinuirano ostvaruje glavni izvor svojih prihoda.¹⁶¹ Dakle, turoperatori za razliku od turističkih agencija ponajprije organiziraju i sami kreiraju paušalna putovanja, ali ih sami ne prodaju, dok takav posao obavljaju turističke agencije koje su posrednici u prodaji tuđih usluga, ali i usluga turoperatora. Turističke agencije dobivaju određenu proviziju što je i njihov jedini izvor prihoda i ne izlažu se tolikom riziku kao turoperatori. Rizik se odnosi na neprodane smještajne kapacitete za goste koji dolaze na godišnji odmor na obalu.

Hrvatska je dugo vremena nastojala stvoriti vlastitog turoperatora na vodećim emitivnim turističkim tržištima svijeta.¹⁶² Na području Jugoslavije postojao je turoperator „Yugotours“ koji je djelovao na svim važnijim emitivnim turističkim tržištima u Europi i SAD-u. Glavninu svoje zarade ostvarivao je na području Hrvatske.¹⁶³

Važnost turističkih agencija i turoperatora osobito je dolazila do izražaja u turističkoj predsezoni i posezoni. Putovanja su se mogla organizirati i bez postojanja posrednika, ali se postavljalo pitanje koliko su takva putovanja učinkovita bez stručne pomoći prilikom organizacije putovanja. Upravo su posrednici ti koji su nastojali zadovoljiti potrebe turističke potražnje i imali važnu ulogu u popularizaciji turističkog proizvoda. S toga je bilo važno prilagoditi paket- aranžmane, događanja i obilasku turističkih gradova potrebama turista.

Godine 1981. Hrvatska je dobila svog prvog turoperatora u zapadnoj Europi. Naime, iste godine su švicarska banka „Banca della Svizzera Italiana“ i „Ina Commerce“ sa sjedištem u Zagrebu osnovali „Bemextours“. Taj turoperator je bio za

¹⁶⁰ Čavlek, Nevenka, *Turoperatori i svjetski turizam*, Godlen Marketing, Zagreb, 1998., 52.

¹⁶¹ Isto, 53.

¹⁶² Isto, 46.

¹⁶³ Isto, 46.

čitavu Jugoslaviju, ali s posebnim naglaskom na turističku ponudu Hrvatske.¹⁶⁴ Kako bi promovirao turističku ponudu Hrvatske, „Bemextours“ se pojavio s prvim katalogima paket aranžmana na tržištima Velike Britanije, Belgije i Nizozemske 1982. godine. Već prve godine svog poslovanja uspio je osigurati oko 10 000 gostiju.¹⁶⁵ Osnovni cilj „Bemextoursa“ bio je dovesti u Hrvatsku što više gostiju prodavanjem paket- aranžmana, a time i ostvariti što veći devizni priljev. Godine 1990. u Hrvatsku doveo 200 000 putnika i ostvario financijski promet od 80 milijuna dolara.¹⁶⁶ Poslovanje „Bemextoursa“ je bilo izrazito uspješno osamdesetih godina i imao je veliki ugled na svjetskim tržištima. Kao specijalist za Hrvatsku nudio je vrlo širok asortiman ponude odmora za tu destinaciju. To je uključivalo putovanje autobusom, boravak u više gradova, odmor za naturiste, nautičare, aktivni odmor u „holiday clubovima“ i slično.¹⁶⁷ Dotadašnji poslovni uspjeh zaustavio je rat u Hrvatskoj devedesetih godina. Tih godina 40% dionica „Bemextoursa“ otkupila je „INA“, ali već 1994. godine odlučila se riješiti svojih dionica, te se raspisuje natječaj za njegovu prodaju. Uspjele su opstati samo turoperatorske organizacije „Bemextoursa“ u Beču, Francuskoj i Londonu.¹⁶⁸ Bio je to jedan o težih udaraca hrvatskom turizmu zbog toga što su samo rijetke zemlje u Europi i svijetu imale vlastitog turoperatora.

Kao što je već spomenuto, „Yugotours“ je bio najveći turoperator u Jugoslaviji. Djelovao je na svim važnijim emitivnim turističkim tržištima u Europi i SAD-u. Njegov glavni cilj bio je dovesti što više turista na područje Hrvatske. Svojim brošurama i katalogima nastojao se na što ljepši način prikazati ljepote hrvatskog primorja, krajolika, povoljne klime i slično. Reprezentativnim naslovima i fotografijama nastojalo se pokazati zašto je najljepše ljetovati u Hrvatskoj tijekom godišnjeg odmora. U katalogima često se spominje područje Istre, a posebno se nastojalo istaknuti Poreč koji je osamdesetih godina bio „šampion turizma“.¹⁶⁹ Osim Poreča, spominju se Rabac, Pula i Poreč. Osim reprezentativnih fotografija hotela, krajolika i plaža, katalog „Yugotoursa“ čitatelju je nudio red letenja aviona, cijene sportsko-rekreacijskih sadržaja, smještajne kapacitete uz obalu, najbolje restorane i drugo. Na

¹⁶⁴ Isto, 46.

¹⁶⁵ Isto, 46.

¹⁶⁶ Isto, 47.

¹⁶⁷ Isto, 47.

¹⁶⁸ Isto, 48.

¹⁶⁹ Gosar, Anton, „Structural Impact of International Tourism in Yugoslavia“, *GeoJournal*, Vol. 19, No. 3, 1989., 280.

svjetska tržišta u turizmu željela se poslati što ljepša slika Hrvatske putem kataloga koji je prezentirao, a ujedno i promovirao hrvatski turizam.¹⁷⁰

Godine 1987. planirano je da u Istri putem „Yugotoursa“ ljetuje oko 280 tisuća turista iz Velike Britanije.¹⁷¹ Već u predsezoni bilo je prodano oko 240 tisuća paket-aranžmana koji su uključivali smještajne kapacitete i prijevoz na razini čitave Jugoslavije. U Istri je bilo zakupljeno oko 7 500 kapaciteta od čega samo u Poreču oko tri tisuće.¹⁷² Do kraja turističke sezone bilo je planirano dovesti oko 90 tisuća gostiju, a od tog broja oko 40 tisuća samo u porečke hotele i apartmane.¹⁷³

Osim popularnosti koju je Hrvatska, ali i čitava Jugoslavija uživala u Velikoj Britaniji, „Yugotours“ je na tržištima SR Njemačke iz godine u godinu imao sve veći broj prodanih aranžmana za ljetovanje u Hrvatskoj.¹⁷⁴ To se posebice odnosilo na razdoblje nakon 1986. godine kada čitava hrvatska obala broji rekorde u turizmu.

Osim organizacije smještajnih kapaciteta za svoje putnike, „Yugotours“ je organizirao i tzv. charter letove u sklopu postojećih avio- kompanija. Tu se ponajprije radilo o direktnim letovima do mjesta turističke destinacije. Dolaskom na aerodrom i nakon preuzimanja prtljage, putnike bi dočekali autobusi koji bi ih doveli do apartmana ili hotela koji je u njihovom aranžmanu. Time se je želio stvoriti komfor putovanja svakom gostu koji dođe u Jugoslaviju.

Zbog redovite suradnje sa hotelijerima i drugim partnerima u zemlji, „Yugotours“ je uvijek osmišljavao nove i što suvremenije sadržaje boravka, naročito društvenog i zabavnog života gostiju, ali isto tako htio je potaknuti rekreaciju i sport.

Osim turoperatora važno je spomenuti turističke agencije koje su također imale veliku važnost u putovanjima turista. Iako je razvoj organiziranih putovanja u Hrvatskoj tekao nešto sporije u Hrvatskoj nego u zapadnim dijelovima Europe.¹⁷⁵ Nagli razvoj smještajnih kapaciteta sedamdesetih godina izmijenio je ulogu turističkih agencija u smislu njihovog sve aktivnijeg posredovanja. U Hrvatskoj su djelovale sljedeće turističke agencije: Generalturist, Kvarner Express, Dalmacijaturist,

¹⁷⁰ Isto, 283.

¹⁷¹ „Britanci u Istri“, *Glas Istre* (Pula), 14. svibnja 1987., 9.

¹⁷² Isto, 9.

¹⁷³ Isto, 9.

¹⁷⁴ „Yugotours“ premašio lanjski promet“, *Glas Istre* (Pula), 18. lipnja 1987., 14.

¹⁷⁵ Vukonić, Boris, *Turističke agencije*, Mikrorad d.o.o., Zagreb, 1997., 30.

Arenaturist, Sunturist Atlas i druge.¹⁷⁶ Turističke agencije dobivale su uglavnom malu proviziju od hotelskih organizacija za posao pribavljanja inozemnih turista, dok se devizna stimulacija stalno smanjivala, pa su zbog toga turističke agencije svoje poslovanje usmjerile isključivo na domaćeg turista i organizaciju aranžmana za njega, u zemlji i inozemstvu. Za razliku od turoperatora, turističke agencije su trgovci na malo, prodaju usluge na svoj račun, ali u tuđe ime i osnovni izvor prihoda je provizija. Ukoliko svi smještajni kapaciteti nisu bili prodani, turističke agencije nisu snosile rizik za neprodane kapacitete i uglavnom su imale izravan kontakt s klijentima. Hrvatska je 1980. godine imala 144 registriranih turističkih agencija, a do 1995. godine taj broj se povećao na 269. Što se tiče poslovnih jedinica u svijetu taj broj je iznosio oko 22 sve do kraja domovinskog rata kada se smanjio na samo 6 jedinica.¹⁷⁷ Potreba za stvaranjem turističkih agencija krije se upravo u masovnom razvoju turizma od početka osamdesetih godina kada one počinju zauzimati važno mjesto u putovanjima.

Tablica 6. Turistički promet ostvaren posredovanjem turističkih agencija
u razdoblju od 1980. do 1995. godine

(izvor: Izvješće Republičkog zavoda za statistiku Hrvatske i

Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske br. 11.3, Zagreb, 1996.)

	1980.	1988.	1990.	1995.
DOMAĆI TURISTI				
Putovanja u zemlji	298.379	470.892	375.881	110.543
Putovanja u inozemstvu	59.080	50.068	196.713	51.474
Ukupno	357.379	520.960	572.594	162.017
INOZEMNI TURISTI				
Posjetitelji	572.823	1.276.828	1.045.166	72.376
Ostvarena noćenja	4.997.922	11.004.891	9.239.163	618.067

Analizom ove tablice može se utvrditi kako su turističke agencije kod domaćih turista imale veće uspjehe u prodavanju turističkih aranžmana u zemlji nego inozemstvu. Čak trostruko više aranžmana prodano je za putovanja u zemlji. Ipak, u

¹⁷⁶ Isto, 36.

¹⁷⁷ Isto.

inozemnom prometu turističke agencije imale su daleko veće rezultate prodanih aranžmana, posebice u broju ostvarenih noćenja. Može se reći da su turističke agencije imale veliku važnost u turističkim kretanjima u Hrvatskoj. O njihovoj važnosti govori i podatak da je 1990. godine u Hrvatskoj boravilo više od milijun inozemnih gostiju koji su ostvarili više od devet milijuna noćenja. Ako usporedimo 1988. godinu sa 1995. godinom nakon ratnih zbivanja, domaći turistički promet posredovanjem turističkih agencija smanjen je na jednu trećinu prijeratnog broja.

Osim što su turističke agencije imale veliku ulogu u putovanjima što u zemlji, što u inozemstvu, njihovi glavni zadaci na tržištu bili su ponajprije informiranje, savjetovanje, iniciranje, organiziranje i stvaranje turističkog proizvoda koji može zadovoljiti želje i potrebe turističkih potrošača. Sukladno tome, promidžbenim materijalima nastojalo se što više gostiju dovesti na obalu. Turističke agencije izdavale su planove turističkih gradova, a raznim plakatima promovirale su turističke kapacitete (hoteli, privatni smještaj i apartmani). Može se reći da su turističke agencije provodile na taj način propagandnu aktivnost, a za cilj im je bio što veći broj gostiju koji će ljetovati na jadranskoj obali, produženje boravka turista, produženje turističke sezone, promoviranje jesenske i proljetne sezone i promoviranje specifičnosti nekog mjesta (planine, kulturna baština, more i slično). Kao glavni zadatak nameće se da sastavni dijelovi turističkog proizvoda budu opipljivi, kako bi potencijalni potrošač lakše shvatio što je sadržaj ponude. To se također odražava i na zaposlene u turističkoj djelatnosti koji moraju ispunjavati obećanja koja je postavila turistička propaganda. S toga se može zaključiti da su turističke agencije prije svega nastojale plasirati turistički proizvod na tržište i time privući što veći broj gostiju u određenu turističku destinaciju. Konkretno na primjeru Istre, najviše turističkih plakata prikazuju najljepše i najbolje hotele i apartmane i aktivnosti koje su usko vezane uz more i boravak na plaži. Osim promocije najljepših plaža i smještaja, turistička agencija „Emona Globtour“ 1987. promovirala je zanimljiv program ljetovanja nazvan popularno „Odmor za svaki džep“.¹⁷⁸ Ovdje se radilo o hotelima „B kategorije“, apartmanskim naseljima i privatnom smještaju u blizini Pule. Cijena je iznosila 8800 dinara za polupansionski smještaj po osobi. Prijevoz uključuje vlastiti trošak, što znači da je za jednu četveročlanu obitelj ušteda od 30 000 dinara po

¹⁷⁸ „Odmor za svaki džep“, *Vikend*, br. 1004, 21. kolovoza 1987., 9.

tjednu ljetovanja. Dakle, na sve načine željelo se je potaknuti stanovništvo na putovanja, a ujedno i promovirati turističku destinaciju.

7. Putovanja izvan regije

Osim putovanja na obalu tijekom ljetnih mjeseci radi odmora i rekreacije, aktualna tema u Jugoslaviji bila su putovanja izvan granica zemlje. Takva putovanja osamdesetih godina najčešće su bila motivirana kupovinom u inozemstvu. Među rijetkima su bili oni koji se nisu upuštali u prekogranični šoping. Tijekom pedesetih i u prvoj polovici šezdesetih godina putovanja izvan granica zemlje bila su ograničavana pa su se uglavnom svodila na obiteljske posjete i organizirane izlete. Situacija se promijenila nakon prve polovice šezdesetih godina kada je jugoslavenska ekonomija počela prihvaćati elemente slobodnog tržišta koji su dopuštali razvoj životnog stila i standarda na nešto višoj razni od one u bilo kojoj drugoj zemlji Istočnog bloka.¹⁷⁹ Nakon sve većeg otvaranja Jugoslavije prema Zapadu, građani su mogli putovati bez ikakvih administrativnih ograničenja uz korištenje putovnica. Osim što su šezdesetih godina uvedene putovnice, tih godina ukidaju se i vize za putovanja u susjedne zemlje. Građani su mogli legalno kupovati stranu valutu, a isto tako i posjedovati devizne bankovne račune.¹⁸⁰ Zbog tih svih razloga, građani Jugoslavije počeli su sve više putovati u inozemstvo, kako zbog rekreacije, tako i zbog šopinga.

Ekspanzija šoping- putovanja bila je krajem sedamdesetih godina, a najpopularnija odredišta za kupce iz bivše Jugoslavije bila su: Italija, Austrija, Grčka, Turska i Mađarska.¹⁸¹ Koliko će kilometara prijeći jedan građanin Jugoslavije ovisilo je svakako o blizini šoping odredišta. Austrija je bila dosta popularna među Hrvatima i Slovencima, Turska među Makedoncima i građanima Bosne i Hercegovine. U Italiju, odnosno u Trst putovalo je stanovništvo iz Istre zbog relativne blizine i jeftinih, ali i kvalitetnih proizvoda koji su se osamdesetih godina mogli kupiti ondje. Lijepih vremena prisjeća se Ana Buršić iz Pinezića u Istri: „Sjećam se vremena kada smo muž i ja putovali u Trst kako bi kupili dječja kolica koja su bila ne samo jeftinija nego i znatno kvalitetna za standarde onog doba. Uvijek smo se vraćali s punim automobilom odjeće, obuće i igračaka za djecu. Nešto smo kupovali na štandovima koji su se protezali duž čitavih ulica Trsta, a nešto u trgovinama. Ondje se je stvarno moglo pronaći za svakog ponešto. Posebno su bile popularne jeans hlače Levi's visokog struka, a moj sin posebno je bio oduševljen kada smo mu jednom prilikom

¹⁷⁹ Tchoukarine, Igor, „Jugoslavenski put do međunarodnog turizma“, *Sunčana strana Jugoslavije*, ur. Grandits Hannes, Taylor Karin, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 228.

¹⁸⁰ Isto, 229.

¹⁸¹ Isto, 230.

kupili Adidas tenisice. Uvijek kada bi se vratili iz šopinga, susjede bi gledale stvari koje bi ondje kupili te bi se već idućeg vikenda same zaputile u Trst. Sve što bi donijeli iz Italije bilo bi nekako ljepše od onoga što se tada proizvodilo i prodavalo u Jugoslaviji. Kako bi se mijenjalo godišnje doba tako bi odlazili u Trst, obično subotom i još dan danas imam nekoliko stvarčica koje sam ondje kupila. Kontrole na graničnom prijelazu bile su redovite, pa smo kupljene stvari morali sakrivati ispod sjedala i u prtljažnik, ali bi nekako uvijek uspjeli proći bez većih problema i vratiti se sa svim kupljenim stvarima u Istru.“¹⁸²

Osim putovanja u inozemstvo zbog kupovine koja su bila aktualna gotovo dva desetljeća, nešto manje se putovalo izvan granica države zbog posjeta rodbini, razonode i odmora. Razlog tome bila je ekonomska kriza koja se tijekom osamdesetih godina sve više produbljivala, a stanovništvo Jugoslavije sve više je odlazilo na rad u inozemstvo. Izvan granica države najčešće je putovalo bogatije stanovništvo koje si je takav izdatak mogao priuštiti. Osamdesetih godina putovala je Silvia Sošić iz Pule u posjetu tetki iz Austrije: „Tada sam imala oko četrnaest godina kada sam prvi puta sjela u automobil i otputovala s roditeljima u posjetu tetki koja je živjela u Austriji odnosno u Beču. Kao djetetu koje u svojih četrnaest godina jedino vidjelo Pulu i okolicu, ovakvo putovanje je shvaćalo kao veliko uzbuđenje zbog nečeg novog i nikad viđenog do tada. Sjećam se da je put za mene bio iznimno dug u automobilu koji je jedva „pretrpio“ tako dugo i pomalo iscrpljujuće putovanje. Dolaskom u Beč, tetka je odmah izvadila sve moguće čokoladice i slastice koje je imala u kući, kakve nikad u životu do tada nisam probala. Nekako je sve bilo finije i ukusnije. Grad u mojim očima je bio ogroman s puno ljudi i znamenitosti. Ondje sam prvi put u životu probala čuvenu Sacher tortu. Beč mi je zaista ostao u lijepom sjećanju.“¹⁸³

Šoping-putovanja bila su popularna sve do prve polovice osamdesetih godina. Razlog njegovog opadanja bila je ekonomska kriza koja je pogodila čitavu Jugoslaviju. Tih godina jugoslavenska vlada je ograničila odljev privatnog novca pa se uvode veliki depoziti za putovanja preko granice. Godine 1978. zabilježen je broj od 6,5 milijuna jugoslavenskih putnika koji su putovali u smjeru Italije.¹⁸⁴ Nakon 1978.

¹⁸² Buršić, Ana, rođena 1960. godine, turist, intervju, 25. kolovoza 2020.

¹⁸³ Sošić, Silvia, rođena 1966. godine, turist, intervju 23. kolovoza 2020.

¹⁸⁴ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje*, 76.

godine promet počinje opadati, a 1983. godine s 1,1 milijuna prelazaka je dosegao dno.¹⁸⁵ Iste godine dolazi do smanjenja plaća, što je bio razlog i smanjenog interesa za šopingom preko granice. Takva situacija bila je sve do kraja osamdesetih godina, točnije do 1989. godine kada je zabilježeno 24,9 milijuna putnika.¹⁸⁶ Motivi putovanja u inozemstvo tijekom osamdesetih godina praćeni su u Zavodu za istraživanje tržišta.¹⁸⁷ Kupovina je bila najzastupljeniji motiv putovanja hrvatskih turista s udjelom od 31 do 65%, dok su turistička putovanja bila na drugom mjestu kao glavni motiv.¹⁸⁸ Na ljestvici su ona obuhvaćala oko četvrtinu prelazaka granice, pri čemu nije bilo većih odstupanja između hrvatskih rezultata i jugoslavenskog prosjeka.¹⁸⁹ Nakon turističkih putovanja slijedili su posjeti rodbini, službeni put, popravak auta i drugi razlozi.¹⁹⁰ Anketa koja se provodila tijekom 1986. godine pokazala je da su oko dvije trećine hrvatskih građana barem jednom u životu putovale izvan Jugoslavije. Isto kao i kod putovanja unutar zemlje, najviše su putovali oni zaposleni i s većim prihodima, s visokim obrazovanjem i žitelji većih gradova.¹⁹¹

Do pada broja putovanja u Trst osamdesetih godina došlo je zbog pada vrijednosti dinara, pa zbog toga Trst više nije bio središte masovnog šopinga, sitnih i krupnih švercera i robe svake vrste. Strmoglavni pad dinara kao da je zadao odlučujući udarac mnogobrojnim Jugoslavenima koji su ranijih godina dolazili u Trst da bi zadovoljili svoju potrošačku groznicu. Dinar nikada nije lošije stajao nego 1983. godine kada se za 1 000 dinara dobivalo 1 500 do 2 000 lira, a bilo je i banaka koje nisu primale dinare.¹⁹² Zbog toga je zavladao kriza šoping- putovanja u Trstu. Iako su bila aktualna siječanjska sniženja s velikim popustima kao i svake godine, roba je postala skupom za Jugoslavene. S dinarima koji se zakonski mogu prenijeti u Italiju, dok za Trst nije dostatno ići s 5 000 dinara jer je to dovoljno za pojesti pizzu i popiti piće. Drugim riječima, bez dobrog deviznog računa u Trstu se nije imalo što tražiti. To ne znači da Jugoslaveni više nisu dolazili u Trst, naprotiv, dolazili su, ali u znatno manjem broju i isključivo po određene predmete i po onu robu koja se u Jugoslaviji nije mogla kupiti. Najviše se kupovala kava kojoj je cijena u Jugoslaviji iznosila oko 7

¹⁸⁵ Isto.

¹⁸⁶ Isto, 376.

¹⁸⁷ Isto, 377.

¹⁸⁸ Isto.

¹⁸⁹ Isto.

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ Isto.

¹⁹² „Ah, te rasprodaje“, *Glas Istre*, 3. prosinca 1983., 10.

000 dinara, dok se u Trstu mogla kupiti za 2 000 dinara jeftinije.¹⁹³ Ipak, i u Trstu dolazi do poskupljenja kave u prosjeku za 2 000 lira po kilogramu.¹⁹⁴ Tako je primjerice kilogram pržene kave „Minas“ koštala 15 000 lira, a kilogram sirove kave istog tipa 11 000 lira.¹⁹⁵ To povećanje cijena kave u tršćanskim trgovinama bilo je odraz elementarne nepogode koje su zahvatile područje Meksika, Brazila i Kolumbije. Zbog toga dolazi i do poskupljenja šalice kave u kafićima diljem Italije. Novine su izvještavale i o promjenama koje su se uvele na talijanskim granicama, pa i zbog toga dolazi do smanjenja putovanja Jugoslavena u Italiju. Naime, novim zakonom iz 1983. godine odlučeno je da se u Italiju može ući isključivo kroz granične prijelaze gdje postoje policijski uredi, a putnici bez putovnice ili vize biti će vraćeni natrag. Oni gosti koji namjeravaju provesti do 30 dana u Italiji su bili primorani prijaviti svoj boravak, a oni koji ulaze u Italiju iz drugih razloga morali su prijaviti svoj boravak organima javne sigurnosti.¹⁹⁶ Oni koji se nisu držali takvih odluka bili su kažnjavani zatvorom.

Osim putovanja Jugoslavena u Trst, može se reći da su i Talijani dolazili u Jugoslaviju u šoping. Najčešće su dolazili u pogranična mjesta kupovati benzin koji je za njih u Jugoslaviji bio dvostruko jeftiniji.

Možemo zaključiti da su veliku ulogu u stvaranju trenda „šopinga preko granice“ imali: nestašica pojedinih proizvoda na domaćem tržištu, gledanje na životni stil „Zapada“ koji je po svim prilikama bio bolji od vlastitog i želja za stjecanjem moći i prestiža.

¹⁹³ Isto.

¹⁹⁴ „Kava dobrano poskupjela“, *Glas Istre*, 9. siječnja 1983., 6.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ Isto.

8. Pozitivni i negativni učinci turizma i kulture putovanja

Masovni turizam koji je započeo sedamdesetih godina i trajao gotovo dva desetljeća sa sobom je donio pozitivne aspekte u razvoju Istre i gospodarstva, ali isto tako i negativne čimbenike koji su utjecali na život stanovništva.

Među pozitivnim čimbenicima istaknut ću kretanje stanovništva. Naime, kultura putovanja pridonijela je sve većem kretanju stanovništva u Istri. Žarišta migracija i doseljavanja bila su na obali što je utjecalo na cjelokupnu strukturu stanovništva. Putovanja su utjecala na razvoj automobilske industrije. Oni koji su se odlučili za putovanje automobilom za sigurnu vožnju svakako je trebalo priuštiti bolji automobil za vožnju na veće udaljenosti.

Može se reći da je turizam utjecao na izgradnju stanova za odmor i rekreaciju. Najviše stanova bilo je izgrađeno uz obalu tijekom sedamdesetih godina, a njihov broj se tri puta povećava početkom osamdesetih godina.¹⁹⁷ Zapuštene kuće koje su dugo bile prazne počele su se uređivati za potrebe turizma, a počela su nicati turistička naselja kao što je primjerice Červar-Porat u blizini Poreča. Građevinska aktivnost je živnula i počinju se izdavati dozvole za gradnju kuća namijenjene odmoru i rekreaciji u znatnom većem broju. Nastankom sve većeg broja stanova, apartmana i kuća za odmor raste broj iznajmljivača koji se tijekom turističke sezone obogaćuju na račun turizma. Takvi procesi potaknuli su razvoj građevinske i drvne industrije.

Problem koji se javljao osamdesetih godina bila je i bespravna gradnja kuća za odmor, odnosno vikendica.¹⁹⁸ Prvo je bilo zapaženo neuključivanje u komunalnu infrastrukturu što je bio jedan od nedostataka. Osim nevoljkosti vlasnika da plaćaju komunalne pristojbe, bilo je i kuća sagrađenih bez građevinske dozvole, kao i gradnje u zaštićenom prirodnom okolišu.¹⁹⁹ Sve do osamdesetih godina vlasti nisu mogle nadzirati gradnju nekretnina za odmor zbog velikog broja takvih slučajeva. To je bilo vrijeme kada su građani mogli izbjeći velike novčane kazne ako su bili otkriveni da su gradili kuću za odmor bez dozvole. Godine 1973. Hrvatska je uvela poreze za nove kuće za odmor kako bi se smanjio odljev sredstava za gradnju kuća za odmor i

¹⁹⁷ Blažević, 139.

¹⁹⁸ Taylor, Karin, „Moja vikendica. Kuće za odmor kao idila i investicija“, ur. Hannes Grandits i Taylor Karin, *Sunčana strana Jugoslavije*, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 210.

¹⁹⁹ Isto.

kako bi se što više potaknulo ulaganje u stalno stanovanje.²⁰⁰ Problem je ovdje bio što su kuće za odmor uglavnom gradili oni građani koji su već posjedovali stan primjerice u gradu. To je značilo da ljudi koji su živjeli u društvenim stanovima ili su već posjedovali kuću najvjerojatnije akumulirali potrebna sredstva kako bi sagradili vikendicu. U turističkim regijama prepoznat je potencijal zarađivanja novca od kuće za odmor u službenoj i neslužbenoj turističkoj djelatnosti. Ulaganje u kuće za odmor predstavljalo je ulaganje u dvostrukom smislu – ekonomska i društvena sigurnost. Tijekom devedesetih godina i ratnih razaranja u Hrvatskoj, mnoge kuće za odmor su uništene, a u nekima su se mladi ljudi skrivali kako bi izbjegli vojnu službu.

Tijekom turističke sezone povećavala se industrijska proizvodnja. Već kod planiranja godišnjeg odmora turisti su se osiguravali svim potrepštinama u lokalnim trgovinama u svom mjestu, ali dolaskom na godišnji odmor izvan mjesta boravišta također su trošili određenu količinu industrijskih proizvoda (kozmetika, namirnice, alkohol i slično).

Zaposlenost tijekom turističke sezone sve je više bila u porastu, a Istra je u svim granama djelatnosti zapošljavala velik broj radnika. Osim domicilnog stanovništva koje se zapošljavalo u djelatnostima potrebnim turizmu, velik broj radnika dolazio je iz kontinentalnog područja Hrvatske kao i iz ostalih zemalja Jugoslavije.

Turizam je uvelike utjecao na razvoj prometa i prometne povezanosti između gradova i država. Turističkih kretanja ne bi bilo bez dobro razvijene prometne infrastrukture cesta i željeznica. Zračni promet odnosno zrakoplov također je pridonosio velikom turističkom priljevu naročito inozemnih gostiju koji su dolazili na obalu iz udaljenijih krajeva pa se može reći da je kao prometno sredstvo proširio radijuse turističkih kretanja.

Gradovi poprimaju ljepši i atraktivniji izgled prije samog početka sezone. Ulagalo se u izgradnju i obnavljanje gradskih cesta, parkirališta, pojačano se vodila briga o otpadu i telekomunikacijskim vezama. Posebno se vodila briga o spomenicima kulturne baštine. Organizirale su se javne manifestacije kojima se željelo privući što veći broj posjetitelja, a na ulicama su se postavljali gradski štandovi

²⁰⁰ Isto, 213.

mješovite robe. Tijekom trajanja turističke sezone osim gužve u gradovima mogli su se primijetiti ulični svirači i zabavljači koji su pridonosili živoj atmosferi i ugođaju.

Dakle, može se zaključiti da je turizam osim velike gospodarske važnosti i deviznog priljeva donosio sa sobom važne pozitivne čimbenike koji se ogledaju u razvijenosti industrije, prometnih veza i kulture, ali i smanjenju nezaposlenosti. Na sve načine se htjela potaknuti kultura putovanja i kretanja stanovništva izvan mjesta boravka u čemu je turizam imao važnu ulogu.

Turizam i kultura putovanja donosili su negativne posljedice što su najviše osjetili stanovnici razvijenih turističkih destinacija. Putovanja su postajala statusni i prestižni simbol koja su se sakupljala poput sličica doživljaja i iskustava.

Kriza turizma ogleda se u industrijalizaciji dokolice i potrošačkog mentaliteta. Posebno je bila naglašena potreba da se privuče što veći broj turista, pa i onih slabije platežne moći, što za posljedicu nosi još veće površine pod turističkom izgradnjom i sve jeftiniju rasonodu.²⁰¹ Lokalno stanovništvo suočeno je s novom kulturom koja dolazi s turistima i prilagođava se novonastaloj situaciji koja zahtijeva brze promjene. Iz one tradicionalne kulture koja je već dobro poznata stanovništvu prelazi se u holiday kulturu tijekom trajanja turističke sezone.²⁰²

U mjestima gdje je turizam dominantna grana razvoja gospodarstva primijećeno je negodovanje zbog prisutnosti turista, porast učestalosti kriminalnih djela kao i velike gužve na gradskim prometnicama.

Kao negativne posljedice ističu se nepovoljni uvjeti rada, opći porast cijena, prenapršena potrošna sklonost stanovništva, psihologija nerada, opća opuštenost i rad u smjenama.²⁰³ Iako je turizam sa sobom donio pad nezaposlenosti, negativna konotacija toga jest nemogućnost usklađivanja radnog vremena u turizmu s radnim vremenom ustanova, primjerice dječjih vrtića. Turisti i domaće stanovništvo nalaze se u suprotnostima kada je u pitanju njihov položaj u turizmu. Dok turisti uživaju u blagodatima Mediterana, za domaćeg stanovnika to znači prije svega rad i teret. Kakav utjecaj ima turizam na Istru najbolje se može protumačiti iz stiha Francija

²⁰¹ Orlić, Ivona, *Istra kroz tri generacije: između svakodnevnne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, Pazin, 2013., 89.

²⁰² Isto.

²⁰³ Isto, 90.

Blaškovića: „turisam uber alles, uber alles, uber alles/ turisam macht frei“.²⁰⁴ Sve se više počinje upozoravati na negativne posljedice koje donosi turizam za radnike u turizmu. Oni moraju u četiri mjeseca turističke sezone ispuniti uvjete obveznih radnih sati za čitavu godinu.

Cijene proizvoda tijekom turističke sezone su neprestano rasle što je osjećalo i lokalno stanovništvo. To se moglo osjetiti kod troškova stanovanja, odjeće, cijena jela i pića u restoranima, prehrambenih proizvoda, prijevoza i slično. Sezonska inflacija svakako je utjecala na svakodnevnicu lokalnog stanovništva koje se moralo prilagoditi potrebama turističke sezone.

Velike probleme lokalnom stanovništvu donosile su gužve u gradovima tijekom ljetnih mjesecima što je primjerice ometalo njihov odlazak na posao. Posebno velike gužve zamijećene su tijekom kišnih dana kada je glavina turista u gradu, a vrijeme provodi u šetnji, razgledavanju kulturne baštine ili uživanju u hrani. Mjesta za parkiranje gotovo da nije bilo, a zastoji na cestama postali su uobičajena pojava za taj dio godine.

Kao negativna posljedica turizma je i ekološko zagađenje. U morskom svijetu primijećen je nestanak morskih ježeva, školjki, a posebice periski i rakova na području istarskog poluotoka. Treba naglasiti da su to bili vrhunski kulinarski specijaliteti.²⁰⁵ Zbog forsiranja izgradnje neispravnih septičkih jama dolazi do velikih zagađenja. Naime, otpadne vode s visokim koncentratima deterdženata i ulja ulijevaju se u more i zagađuju izvore pitke vode.²⁰⁶ To je posebice bio problem krajem osamdesetih godina na području Istre kada se počinju obavljati kontrole za kvalitetu mora. Iako je more bilo ocijenjeno kao čisto i sigurno za kupanje, velik broj turista ipak je bio na oprezu. Takva situacija potaknula je brojne institucije na upozoravanje o kvaliteti morske vode koja je postajala sve važniji činilac turističke ponude.²⁰⁷ Dakle, kraj osamdesetih bio je praćen i velikim poteškoćama u opskrbi vodom i strujom, problemom u opskrbi namirnicama i robom, ali i s komunalnim poteškoćama budući da su komunalni kapaciteti i komunalne službe bile dimenzionirane prema broju lokalnog stanovništva. Zbog toga su dnevne novine

²⁰⁴ Isto, 91.

²⁰⁵ Isto, 90.

²⁰⁶ Isto, 90.

²⁰⁷ „Kupanje bez straha“, *Glas Istre*, 24. lipnja 1989., 10.

redovito izvještavale o kakvoći i čistoći mora i pozivale na ekološku svijest stanovništva.

Osim zagađenja mora, manje kupača je bilo zbog pojavio algi u moru. Zbog toga su se postavljale mreže za sakupljanje algi što je djelomično olakšavalo korištenje kupališta.²⁰⁸ Sve više se počinje razmišljati o „ekološkom dinaru“ iz boravišnih pristojbi, ali i o akciji zaštite mora i obale.

Iako postoje pozitivne i negativne strane kulture putovanja i turizma u Istri, one zajedno činile su sliku turističke sezone koja je iz godine u godinu bivala sve boljom i brojnijom turistima. Neprestanim ulaganjima i poboljšavanjem turističke kvalitete stvoren je turistički proizvod koji je prepoznat i u današnje vrijeme. Ljeto je postalo gotovo nezamislivo bez dolaska turista, gužvi na plažama i u gradovima, a masovni turizam je pozitivno djelovao na gospodarsku situaciju u Istri.

²⁰⁸ „Alge „do grla“- pamet u glavu“, *Glas Istre*, 20. srpnja 1989., 12.

ZAKLJUČAK

Na kraju ovog rada može se zaključiti da je turistička industrija na području Istre osamdesetih godina doživjela svoj vrhunac u odnosu na prijašnja razdoblja. Modernizacijom željeznice, cestovnog i zračnog prometa stvoreni su preduvjeti za razvoj kulture putovanja. Obnavljanjem smještajnih kapaciteta i infrastrukture stvoreno je plodno tlo za razvoj masovnog turizma. Sve se više počinje stjecati navika putovanja i ona polako postaje zaštitni znak odmora i dokoličarenja, ali i provođenja slobodnog vremena izvan mjesta stalnog boravka. O tome svjedoče i milijuni noćenja koje je zabilježeno u Istri od sredine do kraja osamdesetih godina 20. stoljeća. Plaže, hoteli, apartmani i kampovi bili su puni turista koji su zbog raznih motiva dolazili na ljetovanje. Prije svega kao razlog ponovnog povratka u Istru ističe se ljepota krajolika, čistog mora i zraka, ali i gostoljubivost osoblja i žitelja istarskog poluotoka.

Istina je da su inozemni gosti bili češći posjetitelji morske obale za razliku od domaćih gostiju. To proizlazi iz činjenice da svaka obitelj nije mogla priuštiti ljetovanje zbog niskog kućnog budžeta i općenito visokih cijena na obali. Tome pridodaje i činjenica da su osamdesete godine obilježili burni gospodarski i politički događaji koji su doveli do velike inflacije i rasta kamata. Tih godina dolazi do pada nacionalne valute i standarda života, ali i do velike nezaposlenosti.

Kao vodeće turističke destinacije u Istri, dominantnu ulogu imali su Rovinj i Poreč koji su činili okosnicu istarskog turizma. Najviše inozemnih gostiju do kraja osamdesetih godina bilo je Poreču (blizu pola milijuna noćenja), dok je za otprilike 50% manji inozemni turistički promet ostvarivao Rovinj. Gledajući u cjelini, Istra je noćenjima inozemnih turista 1986. godine sudjelovala sa 42% na razini Hrvatske, a čitave Jugoslavije sa 34%. Iz ovih statističkih podataka može se zaključiti da je Istra bila najjača regija u Hrvatskoj s obzirom na ostvareni turistički promet.

Zbog velike turističke potražnje u Istri dolazi do povećanja zaposlenih kadrova u turizmu i ugostiteljstvu, pa se tijekom trajanja turističke sezone smanjuje nezaposlenost na obali. To je svakako pozitivan čimbenik masovnog turizma i kulture putovanja. Također zbog ovakvog trenda, mnogo radnika iz kontinentalnih krajeva Hrvatske i čitave Jugoslavije, ali i unutrašnjosti Istre dolazi raditi na obalu tijekom

turističke sezone. Migracije i putovanja stanovnika time postaju sve učestalija aktivnost.

Iako su turistička kretanja dosegala svoj vrhunac osamdesetih godina 20. stoljeća, situacija se bitno mijenja devedesetih godina. Razlog tome je rat u Hrvatskoj koji je osim mnogo žrtava i pustošenja krajeva dao negativan predznak daljnjem razvoju turizma. Putovanja na obalu postojala su i dalje, ali u znatno manjem broju dolazaka i noćenja gostiju. Najveća razlika između broja dolazaka domaćih i inozemnih gostiju bila je 1991. godine na području Istre. Iste godine zabilježeno je oko 50% više dolazaka domaćih gostiju što nije bio slučaj osamdesetih godina. Razlog tome pridonosi činjenica što je domaćem turistu bila dobro poznata situacija u Hrvatskoj. Prema statističkim podacima noćenja inozemnih i domaćih turista devedesetih godina može se zaključiti da je najviše noćenja bilo tijekom 1990. godine na području Istre kada je sudjelovala u trećini ostvarenih noćenja u cijeloj Hrvatskoj.

Razdoblje nakon rata donijelo je oporavak turizmu i obnavljanje smještajnih kapaciteta, ali uz to sve više raste interes stranih investitora za ulaganjima na području Istre. Najviše stranih ulagača bilo je iz Italije, Luksemburga, Švicarske, Slovenije i Danske.

Može se zaključiti da se svim naporima željelo predstaviti Istru kao poželjnu i kvalitetnu turističku destinaciju Mediterana i Europe i da turistički proizvod Istre bude prepoznat na vodećim svjetskim tržištima. Smatralo da na taj način Istra zbog nerazvijenosti turističkih proizvoda ne može konkurirati na internacionalnim tržištima. Iako je turistički proizvod Istre bio „sunce i more“ to više nije bilo dovoljno u privlačenju turista na obalu. Turizam se nastojalo postaviti na višu razinu po ugledu na svjetska turistička tržišta. Njegova jednoličnost sve je više dolazila do izražaja. Iako je turistički promet ponovno bio u rastu nakon Domovinskog rata željelo se ukazati na važnosti novih sadržaja koji će poboljšati cjelokupni turistički imidž Istre. Kvantiteta se je sve više nastojala smanjiti, a kvaliteta ugostiteljskih usluga i smještaja povećati. Sve više se počinje spominjati i poticati aktivan odmor i rekreacija.

Kultura putovanja i turizam donijeli su sa sobom pozitivne i negativne posljedice. Pozitivne posljedice ogledale su se u dobroj zaradi od turizma i rasta domaćeg proizvoda, obnavljanju infrastrukture čime su gradovi poprimali ljepši izgled

i slično. Negativne posljedice uglavnom je osjećalo domicilno stanovništvo turističke destinacije zbog stalnih gužvi na gradskim prijelazima i poskupljenja hrane i pića u restoranima. S ekološke strane gledajući, zabilježena su onečišćenja mora i nestašica vode što je svakako ugrožavalo svakodnevni život lokalnog stanovništva na obali Istre.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Novine i časopisi:

1. *Glas Istre*, 1986 – 1996.
2. *Vikend*, 1986. – 1987.
3. „Pula – Ljubljana – Zagreb Arena Express ili Zeleni vlak dobar, ali mogao bi i brže“, *Glas Istre*, 7. travnja 2019., <https://www.glasistre.hr/istra/pula-ljubljana-zagrebarena-express-ili-zeleni-vlak-dobar-ali-mogao-bi-i-brze-585302>, 24.1.2021.

Statistika:

1. *Izvješće Republičkog zavoda za statistiku Hrvatske i Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske*, br. 11.3, Zagreb, 1996.
2. *Promet i veze 1979*. Statistički bilten br. 1199, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1980.
3. *Promet turista u primorskim općinama od 1986. do 1990.*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1990.
4. *Statistički godišnjak Zajednice općine Rijeka 1978. – 1992.*
5. *Statistički ljetopis Istre, Primorja i Gorskog kotara od 1990.-1996.*
6. *Statistički ljetopis Republike Hrvatske od 1990.-1996.*

Turistički vodič:

Živanović Ilija, *Istra – YU vodič*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1988.

Usmena povijest:

1. Antolić Šimun, rođen 1962. godine, radnik u turizmu, intervju, 20. kolovoza 2020.
2. Buršić, Ana, rođena 1960. godine, turist, intervju, 25. kolovoza 2020.
3. Matić Nevenka i Damir, rođeni 1965. i 1963. godine, turisti, intervju 13. kolovoza 2020.
4. Mucak Ana i Siniša, rođeni 1970. i 1971. godine, turisti, intervju, 18. kolovoza 2020.
5. Prpić Tijana, rođena 1969. godine, turist, intervju, 18. kolovoza 2020.

6. Skoko, Dražen, rođen 1968. godine, radnik u turizmu, intervju, 19. kolovoza 2020.
7. Sošić, Silvia, rođena 1966. godine, turist, intervju 23. kolovoza 2020.
8. Štimac, Marko, rođen 1969. godine, radnik u turizmu, intervju, 18. kolovoza 2020.
9. Županić, Danijel, rođen 1965. godine, turist, intervju, 18. kolovoza 2020.

Literatura

1. Blažević Ivan, *Turizam Istre*, Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb, 1984.
2. Čabaravdić, Asim, *Turizam u Istri od davnina do danas*, Čakavski sabor, Žminj, 2019.
3. Čavlek, Nevenka, *Turoperatori i svjetski turizam*, Golden Marketing, Zagreb, 1998.
4. Družić, Ivo, *Hrvatski gospodarski razvoj*, Ekonomski fakultet, Zagreb, 2003.
5. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, 2010.
6. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih godina*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
7. „Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija“, Istrapedia, <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/3227/fakultet-za-menadzment-u-turizmu-i-ugostiteljstvu>, 24. siječnja 2021.
8. Gosar, Anton, „Structural Impact of International Tourism in Yugoslavia“, *GeoJournal*, Vol. 19, No. 3, 1989.
9. Gračan, Daniela, *Strategija i planiranje u razvoju turizma i turističke ponude Istre*: doktorska disertacija, Opatija, 2004.
10. Horvat, Branko, „ABC jugoslavenskog socijalizma“, *Jugoslavenska privreda 1965.- 1983. Prognoze i kritike*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984.
11. Kopal, Marija, „Gospodarska slika i naznake gospodarskog razvitka Istre“, *Društvena istraživanja*, Vol. 2 No.4-5 (6-7), Zagreb, 1993.
12. Ladavac, Aleksa, „Istarski epsilon“, *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1219>, 23.1.2021.
13. Mikačić, Vesna, „Stavovi i potrošnja inozemnih turista u Hrvatskoj – TOMAS '89“, *Turizam*, 4, travanj 1990.
14. Mikačić, Vesna, „Stavovi o ponudi“, *Turizam*, 6, lipanj 1990.

15. Mikačić, Vesna, „Karakteristike domaćeg turizma u Hrvatskoj“, *Acta Turistica*, vol. 8, no. 1, 1996.
16. Orlić, Ivona, *Istra kroz tri generacije: između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, Pazin, 2013.
17. Poljanec Borić, Saša, „Zavičajni park Istre“, *Društvena istraživanja*, Vol. 1, No. 1, 1992.
18. Radišić, Franjo, *Turizam i turistička politika*, Institut za unapređenje robnog prometa, Beograd, 1986.
19. Sirotković, Jakov, *Hrvatsko gospodarstvo. Privredna kretanja i ekonomska politika*, HAZU – Golden marketing, Zagreb, 1996.
20. Taylor, Karin, „Moja vikendica. Kuće za odmor kao idila i investicija“, *Sunčana strana Jugoslavije*, ur. Hannes Grandits i Taylor Karin, Srednja Europa, Zagreb, 2013.
21. Tchoukarine, Igor, „Jugoslavenski put do međunarodnog turizma“, *Sunčana strana Jugoslavije*, ur. Hannes Grandits i Taylor Karin, Srednja Europa, Zagreb, 2013.
22. Uravić, Lenko, „Značaj stranih investicija za turizam Istre“, *Ekonomska istraživanja*, Vol. 22, No. 1, 2009.
23. Vukonić, Boris, „Istra u novoj politici razvoja hrvatskog turizma“, *Zbornik radova znanstvenog skupa Susreti na dragom kamenu*, Fakultet ekonomije i turizma dr. Mijo Mirković, Pula, 1994.
24. Vukonić, Boris, *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb, 2005.
25. Vukonić, Boris, *Turističke agencije*, Mikrorad d.o.o., Zagreb, 1997.

SAŽETAK

Tema rada je kultura putovanja u Istri tijekom osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća. U radu je prikazan razvoj kulture putovanja tijekom turističke sezone, provođenje godišnjeg odmora na ljetovanju u Istri i putovanja lokalnog stanovništva izvan regije. Naglasak je na putovanjima i razvijenosti turizma na području Istre. O tome širu sliku daju statistički podaci prikupljeni u razdoblju od osamdesetih do kraja devedesetih godina. U radu su opisani motivi putovanja tijekom godišnjeg odmora, ali isto tako i problematika s kojom su se turisti susretali tijekom planiranja i kupovine aranžmana na moru. Budući da su putovanja utjecala na razvoj turizma i stvaranje vodećih turističkih destinacija diljem Istre, važnu ulogu su imali i turistički vodiči, kao i turističke agencije i turoperatora koji su nastojali na što reprezentativniji način prikazati određeno turističko mjesto. Sve te okolnosti utjecale su na životni standard domicilnog stanovništva koji se u ljetnim mjesecima susretao s novim načinom života i svakodnevicom. Također valja spomenuti da osim pozitivnih čimbenika koje je donosila turistička sezona (kao što je primjerice smanjenje nezaposlenosti), postojalo je niz negativnih čimbenika koji su svoj odraz imali u potrošačkoj kulturi stanovništva zbog porasta cijena tijekom turističke sezone. Važan izvor za istraživanje su dnevne novine *Glas Istre*, stručni časopis *Turizam* i časopis *Vikend* iz tog razdoblja te brojni članci koji donose stvarno stanje i uvid u svakodnevicu u Istri.

Ključne riječi: kultura putovanja, turizam, godišnji odmor, Istra, 1980-e, 1990-e

ABSTRACT

Travel Culture in Istria in the 1980s and 1990s

The main theme of this thesis is the travelling culture in Istria during the 1980s and 1990s. The thesis presents the development of the travelling culture during a tourist season, spending a vacation on holidays in Istria and trips of the local people outside the region. The emphasis is on trips and development of tourism in Istria. A wider picture of that is given by statistical data collected in the period between the year 1980 and the end of 1990s. Not only the motives of trips during vacation but also the problems that tourists of that time faced during planning and arrangement purchases are described in this thesis. Since the trips influenced the development of tourism and the creation of tourist destinations throughout the Istria, tour guides, tour agencies, and tour operators played an important role by showing a particular tourist place in the most representative way possible. All those circumstances influenced the standard of living of the local people who encountered a new way of everyday life during the summer. It is also important to mention that except positive factors that tourist season brought (e.g. reducing unemployment) there were also a lot of negative factors which reflected in the consumer culture of the population because of price growth during a tourist season. Daily news *Glas Istre*, professional journal *Turizam*, magazine *Vikend* from that period and multiple articles that give an insight to the actual state and everyday life in Istria were important sources for this research.

Keywords: travelling culture, tourism, vacation, Istria, 1980s, 1990s